

1. Дисципліна "Історія України" як об'єкт вивчення, її основні методологічні засади та джерельна база.

Історія походить від грецького слова *historia*, що означає розповідь про минуле, дослідження минулого. Отже історія, як одна з суспільних наук (наука про суспільство) вивчає минуле людства в усій його конкретності і різноманітності з метою розуміння сучасного і перспектив розвитку.

У найбільш стислому вигляді предмет історії України – це вивчення виникнення й розвитку людського суспільства на всіх українських землях з найдавніших часів до сьогодення. Це – аналіз розвитку суспільно-економічних формацій на українській території, продуктивних сил, способів виробництва і виробничих відносин між людьми в кожному конкретний період. Це й висвітлення героїчної боротьби українського народу за утвердження і розбудову на своїй землі незалежної держави.

Предмет історії України включає: політичні інститути, культуру, мораль, право, звичаї, побут народу, визначення ролі та місця його історичних діячів. Отже предмет історії України – це не лише перелік основних подій і явищ, але й розуміння історії як безперервного процесу її пізнання, в якому сплелися закономірності і суперечності, геополітичне положення і ментальність народу, геніальні прозріння й помилки його вождів, впливи близьких і далеких сусідів – усе те, що вважають історичною долею народу.

Історія України – це не лише наука і навчальна дисципліна. Це – частина національного світогляду, складова загальної культури кожної людини.

У вивченні і викладанні історії України застосовують ті самі методи, що й у вивченні інших дисциплін гуманітарного циклу: історико - хронологічний, порівняльний та синхронний аналізи подій і явищ. Названі методи вивчення історії України застосовуються у взаємозв'язку з принципами об'єктивності та історизму.

Ці принципи вимагають у вивченні історії України опиратися на конкретні факти, документи, історичні джерела, причому брати їх у сукупності і взаємозв'язку – як позитивні, так і негативні (не „висмикувати” лише окремих фактів, не „підтосовувати” їх залежно від політичної кон'юнктури, як це часто траплялося в нашій історії).

Принцип історизму дозволяє побачити, як та чи інша подія, історичне явище виникли, який шлях у своєму розвитку пройшли і чим вони завершилися.

Порівняльний принцип дозволяє порівняти, як було і як є, порівняти історичні процеси в Україні та в інших країнах, що дає можливість детальніше оцінити здобутки чи прорахунки, стан української держави, суспільства в конкретний історичний період.

Отже, без глибокого пізнання нашого історичного минулого неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше успішно будувати майбутнє.

Звідси й випливають основні функції історії України.

Це по-перше, пізнавальна (інтелектуально-розвиваюча). Не можна бути освіченою людиною і не знати „свого роду, племені”, історії своїх батьків, дідів, прадідів, свого народу, своєї Батьківщини. Це особливо важливо для майбутніх учителів.

По-друге, – практично-політична. Ця функція дозволяє розглядати історичний процес в єдності минулого, сьогодення і майбутнього. Адже в історії народу – великий позитивний і негативний досвід, багаті культурні традиції тощо і,

щоб рухатися вперед з меншими втратами і прорахунками, треба знати історію. Без історичного досвіду кожне покоління повинно було би повторювати і відкривати те, що було зроблено їх попередниками.

I по-третє, світоглядна функція. Вона формує погляд на світ, суспільство, закони його розвитку, сприяє вихованню патріотичних почуттів, любові до своєї Вітчизни, гордості за Україну, її народ та його героїчну історію, яка є основною складовою світової цивілізації.

Багату і різноманітну джерельну базу має історія українського народу, яка у хронологічному вимірі охоплює джерела з часів палеоліту і до наших днів, а в географічних межах включає як етнічні землі, на яких безпосередньо формувався український етнос, так і країни, в яких проживали чи проживають українці, в яких зберігаються документальні та інші пам'ятки з історії України. До джерельної бази історії України відноситься увесь комплекс історичних джерел, що містять будь-які відомості як про праукраїнців та українців, так і про етнічних поляків, євреїв, росіян, німців, кримських татар, греків, болгар, вірмен, караїмів, угорців, білорусів, молдаван, інших етнічних груп, які з найдавніших часів проживають на українських землях.

2 Дайте визначення поняття "історико-етнографічний регіон", охарактеризуйте основні етапи формування українських історико-етнографічних регіонів.

Історико-етнографічний регіон – певний регіон, у населення якого історично склались схожі культурно-побутові і етнопсихологічні особливості.

Процес районування України включає кілька етапів. Перший (VI—X ст.) — це формування переважно племінних утворень, зафіксованих у самоназвах населення: поляни, сіверяни, древляни, білі хорвати, дуліби, уличі, тиверці та ін. Другий етап (X—XIV ст.) характеризується дробленням давньоруської держави на окремі землі та князівства. Основною одиницею районування стала земля — територіально-політичне утворення, яке спочатку підлягало центральній владі, а в подальшому, зі здобуттям «княжого столу» поступово ставало незалежним. Основними з таких земель були Київщина, певною мірою Переяславщина, а також Чернігівщина, Сіверщина, Галицька земля, Холмщина, Поділля, Волинь, Прикарпатська Русь, Брацлавщина. Здобуття окремими краями України статусу землі означало не тільки їхню певну суверенність, а й специфічність культури та побуту їхнього населення, яке мало свої особливі закони та звичаї, національні права і переваги тощо.

Самостійність земель була відносною, оскільки їхнє політичне управління регулював Київ, який надто часто замінював місцевих володарів – князів та дідичів. Щодо економічних зв'язків, то вони не замикалися в рамках землі, регіону і навіть держави – Київської Русі. Переконливим доказом цього може бути виявлене українськими археологами існування на київському Подолі торговельних колоній – окремих для всіх довколишніх земель, що на той час існували.

Через слабку ізольованість земель на цьому етапі формування регіональної своєрідності культури їхнього населення було не особливо визначеним, хоча процес районування у цілому йшов. Він помітно посилюється на третьому етапі (XV–XIX ст.) у зв'язку з колонізацією окремих частин України сусідніми державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Румунією, Туреччиною, Росією, Чехо-Словаччиною. Ця колонізація, територіально роз'єднуючи український народ, стримувала його етнокультурну консолідацію, поглиблюючи водночас локалізацію культури. Адже кожна держава, що захопила певну землю України, вирізнялася і політичним устроєм, і соціально-економічним розвитком, і конфесійною ситуацією.

Межі локальних етнокультурних зон, утворених на цьому етапі, як правило, не збігалися з колишніми землями та князівствами, хоч поодинокі винятки й були. Практично без змін залишалися такі давні землі, як Прикарпатська Русь (під назвою Угорської України протягом кількох століть вона була складовою частиною Угорщини), а також Буковина. У більшості ж випадків контури давніх земельних утворень не збігалися з колонізованими районами, котрі були звичайно більшими за територією, включаючи декілька земель. Унаслідок історичних нашарувань утворювався складний таксономічний ряд етнотериторіальних утворень: великих і більш усталених; невеликих і недостатньо чітких; малих і за походженням найдавніших.

Усю систему регіонального членування України можна найзагальніше подати у такому вигляді: історико-етнографічні області (суперрегіони), які у свою чергу включали історико-етнографічні регіони, ті — історичні зони, на терені яких нерідко формувалися етнографічні райони. Первісною ж одиницею всіх цих формувань, безперечно, була «земля».

3. Розкрийте зміст основних концепцій походження українського етносу.

Існують три основні історіософські концепції щодо походження та часу виникнення українського народу.

1) Великодержавна шовіністична концепція. Вважають, що її основи заклад автор Київського літопису Інокентій Гізель. Він доводив, що українського народу взагалі не існувало, його історія подається як складова частина історії російського народу. Він, а також інші представники цієї концепції: Карамзін, Погодін, Соловйов виводили походження Російської держави від Київської Русі, потім Велике князівство Володимира Суздальського, Московська держава. Мавродін та Третьяков стверджують, що росіяни, українці та білоруси походять від єдиного кореня. Погодін вважав що до середини XIII ст. на території України проживало великоросійське населення, які після навалу відійшли на Наддніпрянщину. Українці з'явилися тільки у XV ст. з появою козаків. Ця концепція існувала до 1917 року.

2) Радянська концепція (1917-1991 рр.). ця концепція стверджувала спільне походження трьох слов'янських народів - українського, російського та білоруського, що розвивалися в часи Київської Русі на її території. Історія українського народу ділилася на 2 етапи:

- початок XIII ст. - перша половина XVII ст. - становлення та формування української мови та народу;
- кінець XVII ст. - XIX ст. - закінчення становлення.

3) Автохтонно-автономістична концепція. Представники: Костомаров, Грушевський. Український народ є автохтоном на своїй території, тобто такий, що з самого початку виник, проживає на цій території, що і зараз. Корені його треба починати шукати з трипільської культури. Маркевич наприкінці XVIII ст. написав працю "Історія Малоросів", в якій показав відрив українського народу від інших великоруських народів і довів, що українці старші за роком виникнення ніж російський народ. Також працю по історії України написав Грушевський. Він вважає, що Київська Русь - лише частина Української держава та, що руської історії ніколи не існувало, не існує і зараз. Він вперше в історіографії бачив цілковито сформований український народ. За Грушевським предками українців були анти. На сьогоднішній день можна виділити декілька концепцій походження українського народу (за ступенем давності): - Трипільсько-арійська; - Азійська; - Ранньослов'янська; - Києворуська; - Пізньосередньовічна.

Трипільсько-арійська концепція походження українського народу мабуть найбільш давніша з поміж наукових концепцій. Згідно цієї концепції українці, як народ виникають ще за часів Трипілля 4-3 тис. до н. е. або давніх Аріїв – 2-1 тис. до н. е. Можна почути модифіковану версію, трипільці перейшли в арійців, або змішалися з останніми (так вважав український етнограф Ф. Вовк). Слід зазначити, що культура Кукутені-Трипілля існувала крім території України, також на території Молдови та Румунії, тож значить сучасні молдавани та румуни, також є нащадками трипільців? Крім того трипільці не були індоєвропейцями і мали відмінний від сучасних українців антропологічний тип (близький до сучасних вірмен). Арійська проблематика є ще більш складною, до сьогодні вчені точно не можуть пояснити – хто взагалі такі арійці, з якими народами ми можемо їх ототожнювати. Проблема ще більше ускладнюється через сумний досвід Другої Світової війни.

Азійська концепція походження українців частково схожа з попередньою. За цією концепцією предками сучасних українців були народи вихідці з Азії –

скіфи, сармати, гунни, хазари, печеніги, половці та ін. Азійські впливи на сучасну українську культуру, а тим більше на давню дуже великі, і їх не можна відкидати, проте говорити, що половці чи інші азійські народи є предками українців не можна, тому що українці – це слов'яни.

Ранньослов'янська теорія походження українського є найбільш переконливою. Згідно цієї концепції українці як етнос виникають в часи Раннього Середньовіччя – V – VIII ст. до появи першої української держави Київської Русі. Очевидно, українці – це слов'янський народ, тому вони не могли виникнути раніше. Ця концепція органічно вписується в європейську історію – формування сучасних європейських націй починається після падіння Римської імперії та в наступні століття. Англійці, французи, поляки, чехи виникають ще до часів формування етнічних держав у 9-11 століттях, чому тоді українці повинні складати виняток, адже українські землі також знаходилися на культурній периферії Римської імперії.

Києворуська концепція походження українського народу. Згідно цієї концепції український етнос виникає за часів існування першої української держави – Київської Русі у IX - X ст. Але виникає питання спочатку виникає українська держава, а потім українці, якось не логічно? Звичайно Київська Русь значно прискорила етнічний розвиток українців, але коріння слід шукати в серед давніх слов'ян.

Пізньосередньовічна теорія походження українців була популярною за часів Російської імперії та СРСР, дуже сильно заполітизована. Головним прибічником був М. Погодін, який стверджував, що найдавнішим населенням України були росіяни, які після монгольської навали втекли до межиріччя Оки та Волги, а на їх місце, з-за Карпат прийшли поляки, чехи, угорці, німці, змішання яких і було причиною виникнення українців. В часи СРСР ця концепція існувала в дещо зміненому вигляді. В часи Київської Русі існував єдиний давньоруський народ, який після розпаду держави трансформувався в український, білоруський та російські етноси.

4. Охарактеризуйте політичний устрій та систему управління держави Антів

Першим етапом державотворення у східних слов'ян був родоплемінний устрій 1-5 ст. н.е. (роди, племена, старійшини, народні збори та інше були елементами організації суспільства). Найвищого розвитку ці процеси досягли за антів.

Держава Антів- державне утворення, в якому відбувся перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму з ознаками рабовласництва, вважається зачатком державності.

міцний племінний союз ранніх слов'ян, виник у 4-5 ст. на території України (від Полісся до Чорного моря).

Анти займалися хліборобством, тваринництвом, промислами, ремеслом, мали зв'язки з Візантією. Чітка общинна організація суспільства заснована на військовій демократії. Антський союз складався з родів і племен, які мали свої традиції і майно, вели господарство під управлінням старшин. Плем'я мало військово-оборонну організацію. Політичні, економічні і військові функції виконували вожді племен, які обиралися на загально-племінних зборах з найавторитетніших старійшин роду і управляли військом. З'явилась спадкоємність влади вождів племен. Зберігалось народне віче, на якому вирішувалися найважливіші питання (політ, економ, військові). Військовою силою було народне ополчення.

Згодом родових вождів змінили військові князі, з'явилися постійні військові дружини, створюється апарат управління. Існувало соціальне розшарування, полонених перетворювали на рабів, використовували їх працю і торгували ними. Літературна пам'ятка того періоду - „Велесова книга”, описує життя первісних слов'ян. Джерела права: звичаї які одночасно були і релігійними і моральними і правовими нормами. Правила і норми язичницької релігії невід'ємні від правових норм. Власністю племені були ліси, пасовиська, річки, озера. Власність роду (земельні наділи) розподілялася між його членами. Члени роду володіли і користувалися землею, а збори родичів нею розпоряджались.

Власність передавалася у спадок по чоловічій лінії. Існувало поняття злочину і покарання за нього, у ряді випадків колективна відповідальність за злочин.

5. Висвітліть основні підходи, які існують у сучасній історичній науці, щодо проблеми етнічного походження Київської Русі.

Суть проблеми етнічного складу Київської Русі сформульовано в питанні: «Що існувало в Давньоруській державі: стійка єдина давньоруська народність чи окремі праєтноси українців, росіян, білорусів?»

Давні літописи про походження Київської Русі

Найдавніший руський літопис – «Повість минулих літ» - заснування державності на східнослов'янських теренах приписує норманам (варягам), яких звали «русь». «...» У дорозі побачили вони городок, який поставили троє братів Кий, Щек і Хорив. Жителі того городка платили данину хозарам. Аскольд і Дір zostалися там, зібрали багато варягів і почали володіти полянською землею.

Норманська та антинорманська теорії

Довкола цього літописного твердження, а заразом – і навколо проблеми походження Київської держави півтора століття точиться дискусія між так званими норманістами й антинорманістами. Позанаукове трактування цієї проблеми було започатковане у середині XVIII ст. в Санкт-Петербурзькій академії наук у полеміці між Г. Міллером та М. Ломоносовим. **Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани**, а другий рішуче спростовував цю версію. Майже одразу полеміка, що спершу претендувала на науковість, переросла в ідеологічне протистояння. У центрі дискусії фігурувало обмежене коло питань – про походження назви «Русь», про те, до якого етносу могли належати літописні варяги й хто були перші руські князі. Хоча, як видно з літопису, автор під «варягами» розумів сукупність народів, що жили поза Руссю полянською, київською в тому числі й тих, що осіли в Західній Європі. Та русь вважалась варязькою, себто закордонною, а київська – корінною, метропольною.

Незалежно від того, ким були Аскольд і Дир – норманами, як вважає літописець, чи останніми представниками полянської князівської династії Кия, як вважає більшість вчених, – у часи Аскольда (за літописом, між 862-882 рр.) Русь охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів, та південно-західних сіверян.

Це дає підстави вважати норманську теорію спростованою. Без сумніву, нормани в IX-XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль. Безперечне й скандинавське походження Рюрикової династії. Але східнослов'янське суспільство ще до появи варягів мало свої продержавні утворення. Перша руська держава постала з поєднання багатьох, а не лише окремих чинників; варязький був лише одним з них. Руська історія тільки завдяки варягам є такою ж фікцією, як руська історія без них.

У сучасній західній історіографії зустрічаються також спроби пояснити історію виникнення Давньоруської держави з позиції теорії пантюркізму, згідно з якою династія київських князів була тюркського походження, а Давньоруська держава відповідно утворена Хазарським каганатом. Цю політичну доктрину фахівці теж відкинули як таку, що не має нічого спільного з історичною дійсністю. Заслугою хазарів було лише те, що вони змушували східних слов'ян консолідувати сили для боротьби за своє існування. Руська земля розвивалася і міцніла в боротьбі з хазарською експансією.

В цілому існують вагомі підстави вважати виникнення Києва досягненням не якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії.

Питання *етнічної належності* Київської Русі давно викликає запеклі суперечки й стало не тільки науковою, але й політичною проблемою. Історики царської Росії твердили, що державу Русь заснували росіяни. Вони нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці й білоруси, за цією логікою, відгалузилися від росіян пізніше.

Отже, питання визначення етнічної структури Київської Русі й досі лишається відкритим. Подальші пошуки Ини вимагають від дослідників максимального дистанціювання від політичної кон'юнктури, розширення кола джерел (археологічних, лінгвістичних тощо), які піддаються аналізу, пошуку нових ідей та підходів у процесі дослідження та інтерпретації вже відомих фактів та матеріалів.

6. Назвіть суспільно-політичні, економічні й геополітичні фактори, які зумовили становлення давньоруської держави Київської Русі.

По-перше, це економічні передумови: розвиток продуктивних сил, розширення посівних площ, розвиток ремесел, зростання міст, пожвавлення торгівлі (особливого значення набуває торгівельний шлях «із варяг у греки» - вздовж Дніпра із Скандинавії у Візантію а також з Каспійського моря через Київ до Західної Європи).

По-друге, соціально-політичні передумови: поступово розпадаються патріархальні зв'язки, відбувається розклад родообщинного ладу, перехід до сусідської общини, формування елементів феодальної системи.

Розвиток матеріальної і духовної культури слов'ян в епоху раннього середньовіччя зумовили переростання племінних союзів у державні об'єднання князівства. У 7-9 ст. в суспільстві давніх слов'ян відбулися глибокі економічні і соціальні зміни. Вожді племен і старійшини родових общин поступово зосереджували владу в своїх руках. Протягом 8-9 ст.

Важливе значення в утворенні держави має фактор **зростання ролі військової дружини**, яка перетворюється на могутню політичну силу. Йде процес **розселення великих союзів слов'янських племен** (поляни, дуліби, волиняни та ін.) **в певні етнокультурні спільноти**. Саме на цьому ґрунті виникають державні утворення – племінні князівства та їх федерації.

У Середньому Подніпров'ї сформувалося **державне об'єднання Руська земля**, в яку увійшли землі полян, древлян і сіверян. Державність у Руській землі було започатковано десь у VI ст. Цю державу **очолив князь Кий** на честь якого і було пізніше названо місто Київ.

Розташований у вигідному географічному місці, де перетиналися торговельні шляхи, він став головним політичним центром усіх східних слов'ян. **Консолідація слов'янських князів** навколо Києва спричинила **появу нової держави – Русі**. Наукова назва “Київська Русь” з'явилася значно пізніше. Сучасники ж назвали свою державу “Руською землею” або “Руссю”, а з XII ст. – “Вкраїною”.

7. Охарактеризуйте соціальну структуру і соціальні відносини в Київській Русі.

На початку становлення держави Русів суспільство мало чим відрізнялося від суспільного ладу князів. Суспільство або община, за “Руською правдою”, поділялися на дві основні групи людей: а) людей (“людінов”), або вільних общинників; б) “луччих мужів” (княжих мужів), до яких належали дружинники, місцеві князі, верхівка общини та ін. Найчисленнішою суспільною верствою Русі були вільні общинники (селяни). Їх ще називали смердами.

Виникнення і розвиток феодалізму виявляються перш за все у формуванні та зростанні феодального землеволодіння.

У 9 ст. формується панівний клас феодалів, в який входили київські князі, місцеві князі, бояри. Феодальні землеволодіння збільшувалися за рахунок як великокнязівських і князівських пожертвувань, так і захоплення пустуючих земель і земель общинників.

Із введенням християнства на Русі великим феодалом ставала церква, йшов процес формування духовенства. Духовенство ділилося на чорне (монашеське) і біле (мирське). Поступово поширюється практика дарування землі монастирям і церквам.

Розвиток феодалізму призвів до того, що тільки феодали — князі, бояри і церква — володіли правом власності на землю. Феодали не платили данини, мали й інші привілеї, які не були зафіксовані у правових пам'ятках, але склалися у реальному житті.

Вільні общинники – Основну масу сільського й міського населення Київської Русі становили «люди» - усі вільні, переважно селяни-общинники, на противагу феодалам. Особисто вільні селяни-общинники підлягали державній експлуатації, сплачуючи данину, засобом збирання якої було полюддя.

Смерди. Вони займали проміжну позицію між вільними князівськими міністеріалами і «людьми» селянської общини. Особисто смерд був вільним. Він мав право переходити до сильного патрона. Смерд, який завоював довір'я князя, міг стати отроком, дитячим, старостою. Деякі смерди могли піднятися по соціальній градації досить високо. Але смерд-боржник міг бути перетвореним у феодально-залежного закупа.

Закупи. Для позначення феодально-залежного селянства у Київській Русі використовувався термін «закуп». Закуп — це людина, яка попала в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві хазяїна повернути одержану у нього «кupu». Закуп був суттєво обмеженим у своїх правах.

Ізгої — це люди, «зжиті», вибиті зі звичної колії, позбавлені свого попереднього стану. Ізгої були двох видів — вільні й залежні.

Челядь і холопи. У Київській Русі до складу невільного населення входили й раби. Одне із джерел рабства — полон. У X—XII ст. для позначення рабів-полонених вживається термін «челядь». За Руською Правдою, челядин — це раб, який знаходиться під владою свого хазяїна.

Міське населення. Міське населення поділялося на дві основні групи: **міські низи** і **міську аристократію**. До останньої належали князі, бояри, вище духовенство, купці. Вільне ремісниче населення не було однорідним за своїм складом. Із загальної маси ремісників виділялися більш заможні майстри, в яких були залежні від них підмайстри або учні.

8. Охарактеризуйте етапи розвитку давньоруської держави Київська Русь, її державну організацію.

Часто ділять політичну історію Київської Русі на три періоди.

На першому етапі державотворення у Русів переважали **організаційні риси**, властиві княжінням. На жаль, цей період розвитку державності залишається маловідомим через відсутність певних історичних джерел. **Піднесення Русі пов'язане з ім'ям Аскольда**. Аскольд проводив активну зовнішню політику. Київська Русь міцно утверджувалась на узбережжі Чорного моря (Руського моря). Аскольду належить перший літопис, який мав визначити місце Русі, як невід'ємну частину слов'ян. Київські князі Аскольд і Дір здійснювали походи на Візантію і змушували останню укладати вигідний Русам мир. Є відомості, що ці ж князі вели тривалу боротьбу проти печенігів, дунайських болгар, уличів, древлян та ін. згідно літописних даних Аскольд і Дір були вбиті у 882р. варязькою дружиною, яку очолював Олег. Ним же був захоплений Київ, який за свідченням літописця був оголошений "матір'ю городів руських". До Русі були приєднані Новгород-сіверська держава, якою керував Рюрик.

З 882р. починається **другий етап** державного і політичного розвитку Русі. З цим етапом багато істориків пов'язують утворення держави Русів. За часів Олега та його племінника Ігоря 914-945 Русь вела успішні війни проти сусідніх держав і народів. Це сприяло міжнародному визнанню і підвищенню авторитету. Після вбивства Ігоря древлянами в 945р. престол зайняла його дружина. Ольга, яка впорядкувала відносини з управителями земель, систему збирання данини. У ключових містах держави створювалися спеціальні опорні пункти, де зосереджувалася адміністративна і судова влада. Інакше кажучи були закладені основи місцевого державного управління і суду.

У 964 році на чолі держави став **Святослав Ігорович**, який коротке своє правління провів у постійних походах і війнах. Було розгромлено Хазарський каганат, Волзько-Камську Булгарію, приборкано народи Північного Кавказу і Східного Криму тощо. Цим він розширив територію держави Русів. Після загибелі Святослава 972р. і кількарічної міжусобиці Великим князем Русі став **Володимир Святославович**. Під час його правління в загальних рисах завершилося формування держави.

З 980 р. розпочався **третій період**, який увійшов в історію як **період розквіту**. Він припадає на час охоплює князювання Володимира (Святославовича) Великого (980—1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1036—1054 рр.). За Володимира відбулося завершення об'єднання слов'янських земель. **Володимир запровадив християнство** як державну релігію (1088-1089 рр.). Це була доба зміцнення Києвом своїх завоювань і досягнення ним вершини політичної могутності й стабільності, економічного і культурного розквіту. Діяльність цих князів була спрямована на зміцнення внутрішнього порядку й міжнародного становища Русі.

Разом з цим, в цей же період з'являлися ознаки політичної роздробленості спричинені економічним зростанням удільних земель. **Феодальне роздроблення спричинило розпад Русі на багато дрібних князівств**.

У 1097 році відбувся Люберецький з'їзд, що мав на меті покласти край міжусобній боротьбі. Але рішення з'їзду були порушені та не виконані.

З середини XII ст. – **роздроблення феодальної Русі**. А це обумовило **прискорення завоювання держави татаро-монголами**. При них Князівства були роздроблені і підкорялися Золотому Ярму. Винятком було Галицько-Волинське князівство.

9. Висвітліть особливості розвитку освіти в Київській Русі

Існування писемності на Русі в язичницький період, очевидно, підтримувалось як індивідуальним, так і груповим навчанням грамоти. Групове навчання було зародковою формою шкіл, які з'являються з винайденням буквенно-звукової системи письма. До прийняття християнства перші школи були двох типів – **язичницькі та християнські**.

Розвиткові освіти і шкільництва на Русі сприяло **запровадження християнства**. Воно прилучило Русь до античної культури і науки, зблизило її з багатьма країнами Європи. Перше офіційне свідчення **про появу шкіл на Русі датується 988 р.** і пов'язане воно з хрещенням Русі. У "Повісті временних літ" вказується, що князь Володимир відкрив у Києві при Десятинній церкві школу "книжного вчення".

Хрещення Русі і **розповсюдження грамотності** через шкільне навчання **були ланками однієї політики князя Володимира**, який бажав укріплення держави, і тому прагнув підготувати грамотних людей, передусім, **для державного апарату**, які б могли уміло вести внутрішню і зовнішню політику. Слід відзначити заслугу християнської церкви у поширенні шкільництва на Русі. Саме вона принесла сюди традицію шкільної освіти, якої на Русі не було.

Вслід за відкриттям школи Володимиром у 988 р., де було 300 дітей, древні літописи зберегли свідчення про відкриття ще ряду шкіл на Русі. На XI ст., коли припадає період розквіту Київської Русі, тут склалася така система шкіл і виховання: школи "книжного вчення", монастирські школи, грамоти, кормильства, жіночі школи.

Школи "книжного вчення" – школи підвищеного типу. Як правило, тут викладалося "сім вільних мистецтв". Особливістю таких шкіл було те, що навчання здійснювалось за привнесеною християнством книжною системою, де головною була робота з книгою, з текстом. Ці школи **готували своїх вихованців до діяльності у різних сферах державного**, культурного та церковного життя. Прикладом шкіл "книжного вчення" були школа Володимира (988 р.), двірцева школа Ярослава Мудрого (1037 р.).

Монастирські школи запроваджувались з XI ст. при монастирях згідно Студитського статуту, який вимагав, щоб монахи жили в гуртожитках і навчалися грамоти. У деяких монастирях існували школи підвищеного типу. Такою була школа в Києво-Печерському монастирі (1068 р.).

Школи грамоти існували переважно в містах (в село грамота не проникала). Тут вчилися діти бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників. Утримувались такі школи **накошти батьків**, тому для бідного населення були недоступні. Вивчали читання, письмо, лічбу і хоровий спів.

Кормильство – форма **домашнього виховання дітей феодальної знаті**. Кормильство передбачало не лише військово-фізичне виховання, але й орієнтувалось на високий рівень освіти. Князі володіли 5-6 іноземними мовами.

Жіночі школи. Прикладом таких шкіл є жіноча школа, відкрита Ганною Всеволодівною (сестрою Володимира Мономаха) при Андріївській церкві у Києві (1086 р.). Пізніше такі школи були відкриті в Суздалі, Полоцьку та інших містах. Ряд джерел засвідчують високу освіченість жінок, особливо у князівських верхах. Це піднімало престиж Київської Русі в очах Європи.

Більшість дітей, передусім, простих людей виховувались у сім'ї.

За порівняно короткий час (11-12 ст.) Київська Русь досягла надзвичайно великих успіхів у поширенні грамотності та шкіл і за станом освіти не поступалася західноєвропейським країнам. Прикладом цьому є двірцева школа Ярослава Мудрого.

10. Охарактеризуйте процес впровадження християнства як державної релігії та його вплив на подальший розвиток київської русі

Політичні передумови: Прагнення Володимира зміцнити державу і її територіальну єдність.. Надії Володимира в даному випадку покладались, очевидно, на те, що бог блискавок вважався головним в дружинному середовищі.

Але тільки єдинобожжя могло згуртувати державу і освятити авторитет одноосібної княжої влади. До того ж треба мати на увазі, що остаточний розкол християнства на католицьку та православну гілки стався лише в 1054 році.

Соціальні фактори: Наростаюча соціальна неоднорідність, а також мінливі духовні запити еліти суспільства створювали умови для переходу до більш складної світоглядної системи.

Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на "біле" і "чорне".

При церквах мешкали численні служителі: крім священика, були "церковні люди" - ігумен, а також паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів.

Оскільки православне християнство не передбачало обітничі безшлюбності для "білого" духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах.

Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Ченці, на відміну від церковних людей, жили передусім за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітницю безшлюбності.

Пізніше з'являються справжні подвижники чернецтва - ченці-самітники. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але і для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним.

Наслідки запровадження християнства.

Християнство внесло позитивні зміни у світогляд людей. У процесі поширення та утвердження християнство на Русі поступово втрачало візантійську форму, вбираючи в себе елементи місцевих слов'янських звичаїв, ритуалів, естетичних запитів східних слов'ян.

Разом з тим християнство справило великий вплив на розвиток духовної культури Київської Русі.

Запровадження християнства мало позитивні наслідки для розвитку Київської Русі. Воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. Тіснішими ставали стосунки Володимира з іншими монархами

Прийняття християнства мало позитивні наслідки й для внутрішнього життя країни. Київські князі знайшли в ній ту ідеологічну опору, якої раніше не мали.

До того ж церква з її складною внутрішньою підпорядкованістю знайомила київських правителів з новими моделями управління. Взагалі кажучи, завдяки епохальному вибору Володимира Русь стала пов'язаною з християнським Заходом, а не з ісламським Сходом. Цей зв'язок зумовив її небачений історичний, суспільний і культурний розвиток

11. Розкрийте зміст та проаналізуйте ефективність реформ князя Володимира Святославовича, спрямовані на централізацію держави Київської Русі.

Князювання Володимира Великого (980-1015) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу **піднесення та розквіту**. Завершальний етап формування давньоруської держави вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому **Володимир провів кілька реформ**.

Намагаючись зміцнити великокнязівську владу, Володимир провів **адміністративну реформу**, яка була спрямована на ліквідацію “племінних княжінь” і запровадження нового адміністративно-територіального поділу. Суть її полягала у тому, що **землі князівства, де правила залежні від нього місцеві правителі, передавалися дванадцятьом синам князя**, великокнязівським посадникам та приближеним боярам. Внаслідок зламу сепаратизму племінної верхівки на зміну родоплемінному поділу давньоруського суспільства прийшов **територіальний поділ**, що є однією з основних ознак сформованої державності.

Військова реформа була спрямована як на **посилення обороноздатності країни**, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Її суть полягала в ліквідації **«племінних» військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодалного землеволодіння**. Володимир активно роздавав «мужам лучшим» земельні володіння. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні рубежі від нападів; сформувати боєздатне віддане князю військо; створити нову, або молодшу, знать-дружину, цілком залежну від великого князя, яка стала своєрідною протиположністю місцевому боярству.

Релігійна реформа теж придала впевненості владі Володимира Великого. Реформаційний доробок великого князя містить і **запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права**, названого літописцем «Уставом земельним», який надалі ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правди Ярослава».

Судова реформа розмежовувала **світське княже й церковне судочинство**. Для цього було запозичені норми візантійського права, об'єднані у збірниках “Номоканонах”.

12 . Висвітліть головні причини та наслідки феодальної роздробленості Київської Русі.

Розвиток продуктивних сил — передусім землеробства — дуже важливий фактор для Київської Русі. Поширення феодального землеволодіння супроводжувалося зміцненням економічного становища феодалів. Одночасно розвивалися міста, які перетворювалися на економічні й політичні центри. Збагачуючись за рахунок експлуатації сільського і міського населення, місцева знать — князі й бояри — засновувала нові фортеці, набирала дружини, поступово набувала великого політичного впливу. Колись слухняні васали великого князя київського, князі й бояри, перетворившись на місцевих володарів, почали проводити самостійну політику, яка спрямовувалась іноді навіть проти самого великого князя. Невпинні міжусобні війни з другої половини XI ст., під час яких Київ не раз переходив від однієї феодальної коаліції до іншої, послаблювали державу, її столицю і владу великого князя. На занепад Києва, на зменшення матеріальних ресурсів і політичного авторитету великого князя вплинула також зміна напрямку світових торговельних шляхів. Відтепер (з кінця XI ст.) вони ішли зі Сходу в Центральну Європу безпосередньо через Середземне море. Отже, Київ перестав відігравати роль міжнародного торговельного центру, суперника Константинополя.

Однією з причин феодальної роздробленості в Київській Русі стала перемога принципу вотчини, формально визнаного у 1097 р. на з'їзді князів у Любечі. Щоб припинити чвари, вони визнали право успадковувати землі тому власникові, який володів ними в даний момент. Кожному удільному князівству загрожували різні вороги. Щоб оборонити свої землі, князі запрошували озброєні загони чужинців, а їм, зрозуміло, було однаково, з ким воювати, кого вбивати, що руйнувати.

Близько середини XII ст. великий київський князь фактично втрачає значення глави давньоруської держави. Київська Русь розпадається на самостійні князівства і перестає існувати як єдина держава. Феодальна роздробленість Київської Русі у XII ст. поглиблювалася і внаслідок панування натурального господарства. Через те, що тоді не було спеціалізації виробництва сільськогосподарської продукції, відпадала потреба в економічних зв'язках між князівствами. Всі вони вирощували одні й ті ж злаки, овочі, розводили однакових тварин, стаючи цілком самозабезпеченими державами.

Таким чином, утворюються цілком самостійні князівства і землі: Великий Новгород, Володимиро-Суздальське, Київське, Галицьке, Чернігівське, Волинське та інші. Спочатку їх було 12, а згодом — сотні. В них розвивалися і зміцнювалися місцевий державний апарат та збройні сили. Влада й управління в деяких землях будувалися за принципом васалітету. На чолі землі стояв князь, нерідко титулований великим князем. Він спирався на постійну військову дружину, з якої виходили військові слуги — "милостники", що разом з міською верхівкою підтримували своїх князів у їхній боротьбі проти опозиції великого боярства. Князівство-земля, в свою чергу, поділялося на менші князівства або "волості". Сюди великий князь призначав адміністраторів: посадників, тисяцьких, вірників, тіунів. В окремих землях — "уділах" — князівства сиділи менші князі — васали великого князя. Для вирішення важливих питань князь збирав боярську раду; відбувалися також князівські з'їзди своєї землі — "сними". Роль віча у головних містах земель дедалі більше занепадала, хоча в окремих містах (наприклад, у Новгороді, Києві) воно діяло й надалі. Військові слуги й управителі

повинні були забезпечити володарювання великого князя, придушуючи виступи смердів і городян. Водночас на Русі зберігалася монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква із центром-митрополією в тому ж Києві.

Кожне руське князівство мало свої особливості політичного устрою. Так, у результаті тривалої боротьби місцевого боярства проти князів у Новгороді та Пскові утворилися боярські республіки, в інших землях (зокрема у Володимиро-Суздальській) перемогла міцна князівська влада, в Галицько-Волинській великий вплив на політичне й соціально-економічне життя мало боярство, хоча в окремі періоди тут зміцнювалася влада князя.

Отже, роздробленість була природним наслідком розвитку феодального ладу. Вона мала й певне прогресивне значення, оскільки супроводжувалася піднесенням економіки в окремих землях. Проте втрата державної єдності й князівські міжусобиці підірвали могутність Київської Русі. З цього скористалися зовнішні вороги — половці, лицарі-хрестоносці, феодалы Польської й Угорської держав та ін. Їхні напади на Русь значно почастишали. Однак послаблення зовнішньополітичних позицій не завадило розвитку внутрішніх соціально-економічних процесів: у період феодальної роздробленості на базі зростання продуктивних сил на Русі склалися й зміцнювалися передумови для нового, міцнішого об'єднання в майбутньому руських земель в єдиній державі. Отже, за період свого існування Київська Русь як єдина централізована держава пройшла великий шлях, багатий на різноманітні події та позначений жвавими політичними, соціально-економічними, культурними процесами. За своїм державним устроєм це була ранньофеодальна монархія з центром у Києві. В ході формування Русі східнослов'янські племена об'єдналися в єдину давньоруську народність. Русь відкрила новий — феодальний — період в історії народів Східної Європи. Протягом усього свого існування Київська Русь воювала з агресивними сусідами, насамперед зі степовими кочовиками, і разом з тим встановлювала й розвивала плідні зв'язки з країнами Заходу і Сходу. Передові для свого часу суспільно-політичний устрій, виробничі взаємини, високопродуктивне сільське господарство, добре налагоджене ремісництво, вдала дипломатична діяльність на міжнародній арені, підтримувана силою зброї в боротьбі проти іноземних загарбників, широке використання здобутків світової цивілізації, виразний потяг до творчого, духовно збагаченого буття — все це сприяло тому, що Київська Русь вийшла на провідні позиції в Європі, і її шанували тогочасні найрозвинутіші країни. Рух Київської Русі шляхом політичного, суспільного, економічного, культурного прогресу в середині XIII ст. перервала й на десятиріччя загальмувала монголо-татарська навала. Тривале монголо-татарське панування в Київській Русі поряд з внутрішньою феодальною роздробленістю, що почалася, сприяли економічному і політичному відособленню окремих частин колись єдиної Давньоруської держави, а потім призвели і до її остаточного розпаду.

13. Охарактеризуйте геополітику Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Процес державотворення на території України, проявився у житті киммерійців, скіфів-скілотів, готів, гунів, аварів, антів, грецьких цивілізаційних осередків. З утворенням Київської Русі, у IX ст. на Середній Наддніпрянщині постає перше міцне українське державне утворення. Зародження і розвиток Київської держави, виходячи з її географічного розташування, проходив у кількох напрямках, які природно визначалися тогочасними умовами євразійського континенту і формували відповідну геополітику. Головне місто давньоруської держави, її політична столиця Київ розташоване на своєрідному перехресті головної української ріки Дніпра і межі Лісостепу з Поліссям, приблизно на однаковій відстані як до західного, так і до східного кордону розселення українців. Істотна особливість геополітичного положення середньовічної Київської держави – вона народжувалася і формувалася на межі двох світів – греко-візантійського та західного і об'єктивно ставала природною частиною їх обох. Саме ця надзвичайно важлива обставина мала той об'єктивний і закономірний наслідок, що у княжу добу одночасно складаються декілька векторів української геополітики. *Південний*, який починаючи з IX ст. став традиційним торговим “шляхом з варяг у греки”, що простягнувся через Київ від Балтики до Візантійських земель. Він збігався із загальним поширенням етносу у процесі його розвитку і колонізації вільних територій вздовж північно-південної осі українських річок, мав велике значення для піднесення загального рівня і культурно-господарських здобутків українського суспільства: Русь-Україна прилучилася до високорозвиненої грецької культури, до передової християнської релігії у її візантійському варіанті, ввібрала деякі елементи соціально-політичного життя тощо. **Східний вектор**. Слід відзначити, що у часи княжої доби він не був провідним, самостійним, а відігравав лише другорядне значення, бо основна мета здійснюваних у східному напрямку походів київських князів полягала у тому, щоб захистити державу від постійних набігів кочових племен і народів. Культурно-господарчі запозичення тут навряд чи були суттєвими, оскільки Київська держава знаходилась на порівняно більш високому рівні розвитку. **Важливим напрямком української геополітики є західний вектор**, який вів до встановлення різнобічних зв'язків та співробітництва з країнами Західної Європи. Почав він формуватися дещо пізніше, ніж південний та східний, поясненням чого були серйозні, як політичні, так і природно-географічні причини. Найважливішою формою здійснення західноєвропейського вектора української геополітики, поширення та зміцнення міждержавні зв'язків княжої доби були міждержавний династичні шлюби, які зміцнювали довіру між державами, сприяли збагаченню та взаємовпливу і засвоєнню досягнень європейської культури. З часом з'являється необхідність у поширенні західнополітичного напрямку як певної противаги у боротьбі, зокрема на півдні з Візантією. Князь Ярослав Мудрий з великою напругою зусиль зумів повернути тимчасово втрачені після смерті батька, до своєї держави Берест, Белз, всю Червону Русь, інші землі, здійснює військові походи на ятвягів у Литву, у Мазовецьку землю. За Ярослава Мудрого територія Київської імперії набула найбільших розмірів і міжнародного авторитету, вона займає чільне місце в одному ряду з найбільшими країнами середньовічної доби – Візантією та Германською імперією. Як відзначають провідні дослідники української геополітики, можна стверджувати, що саме розвиваючи і посилюючи

західноєвропейську орієнтацію своєї геополітики, надаючи перевагу дипломатії, а не війнам, схиляючись до загальнолюдських духовних цінностей, Ярослав забезпечив найвищий рівень розвитку Київської Русі за всю її багатовікову історію.

У XIIст. відбувається дуже важлива з геополітичної точки зору подія – поліцентралізація Київської Русі, політичне розмежування окремих князівств і земель. Якщо у IX-XIст. епіцентром соціального, економічного і політичного життя Русі був Київ, то в XIIст. підносяться осередки інших князівств і земель: Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Галич, Володимир – на – Клязьмі, Новгород Великий, Володимир-Волинський. Це не означало занепаду чи ослаблення Києва, який продовжує у 60-70pp. XIIст. змагатися за об'єднання навколо себе удільних князівств південного регіону українських земель на противагу своєму головному північному конкуренту Володимиру – на – Клязьмі. Деструктивні, децентралізуючи процеси на теренах колись могутньої Київської Русі призвели до формування нового, послабленого геополітичного простору, що сприяло активному втручання агресивних зовнішніх сил – татаро-монгольської. Для України-Руси настали страшні часи, що позначилися руїною українських міст включно з Києвом, спустошенням сіл, великими людськими втратами. Руйнівне, підневільне лихоліття на тривалий час загальмувало соціально-економічний і культурний розвиток українського народу. В цей складний підневільний період татаро-монгольської окупації українські державотворчі процеси фактично не припиняються, українська геополітика еволюціонує, вимушено наповнюючись новим змістом та знаходячи відповідно нові форми свого існування у житті Галицько-Волинського князівства, для якого, під тиском різних внутрішніх та зовнішніх обставин західний напрямок української геополітики стає визначальним.

Геополітичні чинники відігравали вирішальну роль у розвитку Галицько-Волинської держави, міста якої стояли на стратегічно важливих торгових шляхах із Заходом. Крім того, у Галичині були великі родовища солі – товару, від якого залежала вся Київська Русь. Державна геополітика князівства мала щонайменше два основних напрямки: 1) західний, який галицькі князі намагалися якомога більше розширити і використати, насамперед для збереження і зміцнення своєї держави; 2) східний, основне завдання якого полягало у протистоянні завойовницьким зовнішнім силам, татаро-монгольській орді і мали суто оборонний характер. Метою цього своєрідного геополітичного дуалізму стало досягнення певного геополітичного балансу, рівноваги політичних сил у регіоні, що було необхідною умовою для збереження й існування Галицько-Волинської держави. Особливу важливу роль у боротьбі за відновлення колишнього геополітичного простору держави, за збирання батьківських земель довелося виконати князю Данилу Романовичу Галицькому. За час його правління було засновано місто Львів, яке згодом стало осередком широких західних впливів. Зміцніли і поширились політичні, торгівельні та культурні зв'язки із західними сусідами.

14.Визначте передумови об'єднання Галичини і Волині в єдину державу, дайте характеристику етапам її розвитку (1199-1340 рр.).

Під ударами монголо-татар Київська Русь остаточно розпалася на окремі, залежні від завойовників, князівства і перестала існувати як держава. Однак естафету київської державності підхопило Галицько-Волинське князівство, яке стало безпосереднім її спадкоємцем. Галицько-Волинське князівство виникло внаслідок не стільки розпаду Київської Русі, скільки місцевого розвитку, а пізніше – об'єднання двох князівств: Галицького та Волинського. Галичина розміщена в східному передгір'ї Карпат, у верхів'ї річок Дністра і Пруту. Її спочатку заселяли племена дулібів, тиверців та білих хорватів. На сході вона межувала з розлогими й лісистими рівнинами Волині, де також мешкали дуліби та білі хорвати. Обидва князівства мали вдале розташування, недосяжне для кочових нападників зі степу, їхні міста стояли на стратегічно важливих торгових шляхах із Заходу. Крім того, в Галичині містилися великі родовища солі – товару, від якого залежала Русь. У 980–990 рр. Володимир Великий відвоював у поляків Галичину та Волинь і приєднав їх до своїх володінь. Київським князям вдалося закріпити ці землі за своїми наступниками. Тому першими в Галичині правили Ростиславичі, нащадки онука Ярослава Мудрого. Тим часом на Волині до влади прийшли Мстиславичі, що вели свій рід від Володимира Мономаха. М. Грушевський вважав ці два князівства безпосередніми спадкоємцями політичної та культурної традиції Києва. Таким чином, розвиток Галицько-Волинського князівства був пов'язаний з успішним управлінням його князів та вдалим географічним положенням. Галицько-Волинські князі зуміли укріпити свої західні й південні кордони. Зросли рівень господарства західноукраїнських земель, торгівля, збільшилося населення. Галицько-Волинські князі боролися з боярською олігархією в організації держави. Ця держава об'єднувала тільки етнографічні українські землі, й завдяки тому тут виразніше визначились ознаки української культури. Близьке сусідство з Заходом принесло українському народові нові культурні впливи й надбання. Після занепаду Києва Галицько-Волинська держава продовжила на півтора сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України.

15. Висвітліть соціальну структуру та соціальні відносини на українських землях в період литовсько-польської доби.

Шляхта. Найважливішим станом, що сформувався у 14—15 ст., була шляхта, високе положення якої корінилося, принаймні теоретично, у «крові, пролитій» на військовій службі королю чи великому князеві. До цього стану належали різні соціальні групи. На Україні, коли вона входила до Великого князівства Литовського, серцевиною шляхетського стану були від 20 до 30 княжих чи магнатських родів, що походили від колись суверенних князів із династій Рюриковичів і Гедимінасів. Більшість цих княжих родин зосереджувалась на Волині — цій твердині української аристократії.

Привілеї величезної більшості **знаті**, що пізніше стала називатися польським словом «шляхта», впливали передусім **із військової служби**. Верхня верства шляхти, що налічувала кількасот родин на Україні і частково походила від боярства Київської доби, мала маєтки з 10—15 сіл і монополізувала місцеве правління. **Найчисленнішими були нижні верстви шляхти**. Тисячі родин, у тому числі давні вихідці з селян чи міщан, отримували статус шляхти, відбуваючи службу в кавалерії — у походах, охороні замків або кордонів чи будучи озброєними магнатськими слугами. Нерідко їхніх земель вистачало якраз на те, щоб прогодуватися, а їхнє життя мало чим відрізнялося від життя селян.

Міщани. Мешканці українських міст, це близько 1—15% усього населення, також сформувалися в окрему спільність. **Із зростанням їхньої чисельності та впевненості** в собі польські королі та великі князі литовські **надавали великим містам високо ціноване Магдебурзьке право**. Створене на зразок управління німецького міста Магдебурга й принесене на Україну через Польщу, **це право передбачало надання містам самоврядування**.

Попри передбачену Магдебурзьким правом рівність усіх міщан перед законом серед населення міст існували різкі відмінності. Багаті патриціанські родини, на зразок тих 40 чи 50, що утворювали львівську еліту, цілком панували в міському управлінні. Середня верства складалася з дрібних купців і торгівців. Як завжди, міські мешканці були етнічно строкатою соціальною групою: серед них можна було знайти представників корінного населення, а також польську шляхту та урядників, німецьких ремісників, єврейських та вірменських купців.

Селяни. Якщо вищезгадані стани визначалися своїми особливими правами, то першою ознакою селян, що складали майже **80 % населення України**, були повинності. За право користуватися землею селянин мусив сплачувати феодалові **відробіткову або натуральну ренту**. Якщо селянин виконував ці, зобов'язання,— а в XIV ст. вони були відносно легкими, рідко коли перевищуючи 14 днів відробітку на рік,— його не можна було зігнати з земельного наділу. До того ж **селянин міг продати чи відписати свій наділ у спадщину**.

За часів, коли землі було багато, а населення мало, селянам удавалося забезпечувати собі відносно широкі права. Це був вільний люд (під тиском церкви та економічного примусу зникло те обмежене рабство, що існувало в Київській Русі), котрий міг подавати в суд на знать, а за певних обставин покидати маєток свого феодала у пошуках кращих умов. У деяких районах України були селяни, цілком незалежні від феодалів. Наприклад, у Карпатах, де переважало тваринництво, багато сіл мали Молдавське право, за яким вони сплачували феодалові лише натуральний оброк (як правило, вівцями). Подібна угода передбачалася Німецьким правом, за яким підприємливий селянин, або солтис, за договірне встановлену плату феодалові отримував право засновувати село на його землях та управляти ним. На степових кордонах Центральної та Східної України багатьох селян звільняли від зобов'язань перед феодалами за те, що вони служили як прикордонна варта.

16. Проаналізуйте суть змін у стані освіти, які відбулися на українських землях з середини 14 століття до середини 17 Ст.

Шкільна освіта в цей період тісно пов'язувалася з церквою, навчання було просякнуте християнським віровченням. У школах, що існували при монастирях, церквах, благодійних установах та в маєтках приватних державців, навчалися діти не лише феодалної знаті і багатого міщанства, а й селян та ремісників. Поряд із слов'яно-руською мовою вивчалась латинська. Учителями, що називались наставникам, найчастіше були дяки.

Становище шкільної освіти на Україні ускладнилось у другій половині 15 ст., після Флорентійської унії та у зв'язку, з **активним наступом католицької реакції**. Українці прагнули зберегти національний характер школи з навчанням та вихованням тогочасною українською, або, як тоді її називали, слов'яно-руською мовою.

Важливу роль у загальнокультурному процесі на Україні відіграли братства – громадські організації православних міщан у кінці 16 та 17 ст., коли розгорнулася уперта боротьба з католицькою реакцією. Відомі Львівське братство, засноване близько 1585 р., **Київське братство**(близько 1615), Луцьке братство (1617) та інші. За статутом братств, їх членом міг бути кожний православний, що записався, незважаючи на місце проживання і соціальне походження. Під час вступу вносився одноразовий внесок, так званий укуп, потім сплачувалися членські внески.

Особливе місце у національно-культурному русі, в розвитку освіти й науки того часу належить Києву. У 1631 р. відомий церковний і освітній діяч Петро Могила заснував при Києво-Печерській лаврі школу вищого типу, яку через рік було об'єднано з Київською братською школою і названо **Києво-Могилянською Колегією** (з 1701 р. – Київська академія). Продовжуючи традиції братських шкіл, в академії вивчали також **старослов'янську мову**, що посідала поважне місце серед мов ученого світу. Значна увага приділялася **грецькій мові**, знання якої відкривало доступ до скарбниць світової культури. Але й **українська мова** як в академії, так і в загальнокультурному користуванні все більш упевнено торувала собі шлях. **Філософію** викладали професори, які прослухали філософські курси в закордонних колегіях чи університетах. Завдяки добре поставленому вивченню **малювання і музики**, в академії розвинулась своєрідна школа **живопису**, плекалось хорове мистецтво. У науково-навчальній діяльності велику роль відіграла академічна бібліотека, яка вже з перших днів свого існування встановила широкі міжнародні зв'язки.

«Могилянська академія, – писав історик М. Чубатий, – стала правдивим першим українським університетом, що виховав сотні української освіченої інтелігенції за зразками західної культури».

Уже з XIV ст. багато заможних українців, білорусів і литовців виїздили до Італії, Франції, Німеччини, Голландії, Чехії, Австрії, Польщі, щоб у тамтешніх університетах здобувати вищу освіту. Протягом XV-XVI ст. більш як 800 молодих українців пройшли навчання у **Краківському університеті**, деякі з них по закінченні залишились працювати там викладачами. Протягом XV-XVI ст. **на Україну приїздило** чимало освічених людей з Польщі, Чехії, Німеччини, Італії.

Поширенню на Україні вищої, зокрема філософської, освіти сприяла **польська Замоїська академія**, відкрита в західноукраїнському місті Замості в 1595 р. У її відкритті активну участь брав українець за походженням, відомий польський поет Шимон Шимонович, який прославляв «рідний Львів від Константинополя до Амстердама». З цієї академії вийшли відомі діячі культури і науки Касіян Сакович, Ісає Козловський, Сильвестр Косов, які згодом були викладачами Києво-Могилянської академії.

17. Охарактеризуйте роль братських шкіл та Києво-Могилянської колегії у збереженні та розвитку української освіти наприкінці XVI – XVII ст.

Унікальним явищем в історії вітчизняної освіти була діяльність **братських шкіл** (80-ті роки XVI ст.), які організовували і утримували церковні братства (громадсько-політичні організації православних громадян) з метою зміцнення православ'я. Серед них були як елементарні, так і школи підвищеного рівня. Найвідоміші — Львівська (перша школа, заснована Успенським братством у 1586 р.), Київська та Луцька школи. Притаманними їм рисами були: 1) демократичність. У школі мали право навчатися діти різних станів населення, статут школи зобов'язував учителя ставитись до всіх учнів однаково. Для сиріт та дітей з інших міст братства відкривали гуртожитки (бурси); 2) введення елементів класно-урочної системи навчання. В елементарних братських школах учнів поділяли на три групи залежно від набутих знань, умінь, навичок, а з XVII ст. у братських школах підвищеного типу встановилася класна система занять. Навчальний рік розпочинався з 1 вересня, було введено канікули, екзамени тощо; 3) налагоджений тісний зв'язок з батьками чи родичами учнів. Між батьками і школою укладалася письмова угода, де обумовлювались обов'язки сторін з виховання і навчання дітей; 4) чітка організація навчання: заборонялись пропуски занять, запізнення, існувала налагоджена система чергових; 5) ґрунтовність освіти, яка не поступалася західноєвропейській. Високий рівень освіти забезпечували вчителі, які згодом стали відомими не лише в Україні, а й за її межами. Це — Іов Борецький, Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький Транквіліон, Мелетій Смотрицький, Памво Беринда, Єлисей Плетенецький, Тарасій Земка, Ісайя Трофимович-Козловський, Захарія Копистенський, Софроній Почаський та ін. Всі вони працювали якийсь час вчителями братських шкіл. Традиційно високий рівень освіти усіх верств українського суспільства зазначав сирійський мандрівник Павло Алепський, який у 1652 р. їхав Україною до Москви. Хоча братські школи давали підвищену освіту, вони були середніми навчальними закладами.

Києво-Могилянська академія, створена 1632 р. на Подолі внаслідок злиття Київської Братської та Лаврської шкіл, зібрала найбільшу кількість освічених, найкращих на той час діячів науки та культури: це і Петро Могила (опікун академії), Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський, Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Лазар Баранович та інші. Усі вони зробили певний внесок у розвиток педагогічної думки, розглядали загальні питання виховання і навчання молоді, розробляли методичні рекомендації. Одні з них присвячували окремі праці проблемам освіти, створювали підручники та навчальні посібники, інші — порушували освітні питання в полемічних працях, виступах, промовах. У заснуванні Києво-Могилянської академії почесне місце належить Єлизаветі Гулевичівні, дружині київського воєводи, поборниці українського освітництва, яка подарувала свою садибу із землями для створення цього культурно-освітнього комплексу. Курс навчання в академії тривав 12 років і поділявся на 8 класів: фару (підготовчий клас), інфиму (молодший клас), граматику, синтаксиму і вищі — поетику, риторiku, філософію й богослов'я. Студенти набували філологічної підготовки, обов'язковим було знання мов: слов'янської, української літературної, церковнослов'янської, грецької, латинської, польської, оволодівали поетичним і риторичним мистецтвом, вивчали класичну грецьку та римську й частково середньовічну літератури, історію, географію, філософію й богослов'я. З часом

було введено курс російської, французької, німецької та старовірської мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру), а в останні роки існування академії — класи домашньої й сільської економіки й медицини. Значне місце відводилося художній і музичній освіті. Києво-Могилянська академія була визначним науковим осередком, де формувався один з центрів філософської думки слов'янського світу загалом, відбувалося становлення української літературної мови, склалася літературна й поетична школа. Щороку в академії навчалося від 500 до 2000 студентів, вікових обмежень не було. У 1817 р. академію закрили, й замість неї в тому ж році було створено Київську духовну семінарію, перейменовану у 1819 р. в Духовну академію, яка припинила своє існування у 1918 р. У 1992 р. академію було відроджено як Національний університет «Києво-Могилянська академія».

18. Окресліть комплекс факторів, які спричинили національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Причини визвольної війни формувалися з кінця 30-х і протягом 40-х рр. XVII ст. Серед них можна виділити такі:

- Соціально-економічні:**
  - 1) Перетворення Польщі на основного постачальника хліба в Європі призвело до зміцнення земельної власності феодалів та посилення кріпосницького гніту. Для українських селян панщина зросла до 5—6 днів на тиждень, збільшилися також натуральні та грошові податки.
  - 2) Значне **погіршення економічного становища міщан**: жителі міст, що перебували у приватній власності феодалів, повинні були платити додаткові податки, церковну десятину, виконувати різну роботу на користь власника міста. У містах з *Магдебурзьким правом* (право на самоврядування) посилювалося свавілля польської адміністрації.
  - 3) **Погіршення становища реєстрового козацтва** після придушення козацько-селянських повстань 30-х рр. XVII ст. Польський уряд видав у 1638 р. «Ординацію Війська Запорозького реєстрового». Цей документ скорочував козацький реєстр до 6 тис. осіб, перетворював не записаних до реєстру козаків на кріпосних селян, забороняв козакам обирати гетьмана, зменшував територію мешкання та пересування реєстрового козацтва.
- Політичні:** відсутність в Україні власної держави призвела до масового ополячення української правлячої верхівки (магнатів, шляхти).
- Національно-релігійні:** перебування українців у масовому **релігійному та національному гнобленні**. Через католицьку та уніатську (греко-католицьку) церкву польська шляхта прагнула масово окатоличити православних українців, закрити церкви та монастирі, заборонити використання рідної мови. За характером війна була національно-визвольною, антифеодальною, проходила під релігійними гаслами. Слабкість королівської влади та зміцнення влади великих польських землевласників (магнатів) зумовили початок визвольної війни.

19. Проаналізуйте головні етапи становлення української козацької держави(Війська Запорозького) в ході національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

В ході війни 1648-1654рр. повсталий український народ домогся визнання своїх прав і вольностей і в першу чергу права на власну державність. Проблема побудови держави постала уже на першому етапі війни. Б.Хмельницький рішуче і сміливо висуває програму створення держави, в основі якої була ідея української соборності. Цю програму підтримала козацька старшина, з нею солідаризувалися народні маси. Але перші невдачі під Зборовом 15-16 серпня 1649р. змусили Б.Хмельницького укласти договір про мир, визнати владу короля. Король Ян Казимир підписав “Декларацію ласки Й.К.В. __ Війська Запорозького”, якою визнавав право лише на автономію в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств.

У ході Національно-визвольної війни 1648-1654рр. частина України Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводство отримала за угодою з московським царем незалежність. Однак фактичними діями московський уряд з перших днів методично намагався обмежити і ліквідувати цю незалежність.

Основною суспільною верствою, якій належала влада в Гетьманщині, були козаки – військовий стан, члени якого в мирний час обробляли землю, були землевласниками, інколи їх цікавили промисли. Всі посади в гетьманській державі були виборні: селяни вибирали старшині членів копного суду, те саме стосувалося міщанства й козацтва. Духовенство, зокрема священики парафій, також обиралося. Виборними були посади сотників, полковників, гетьмана, а також представників генеральної старшини. Генеральна старшина складалася з перших осіб при гетьмані – генерального обозного, судді, писаря (фактично міністр-канцлера), хорунжого, осавула та ін. Держава Б. Хмельницького жила відповідно до Литовського статуту. Козаки судилися за ним, а міщани – за Магдебурзьким правом. Існувало й звичаєве право. На зразок віча для вирішення загальнодержавних питань збиралася козацька рада 2 різновидів: старшинська та чорна. Чорна рада вирішувала стратегічні загальні питання, а старшинська – локальні. Згодом старшинська рада почала брати на себе і функції чорної. Так, чорна рада мала право обирати гетьмана, але вже І. Виговського, Я. Сомка обирала старшинська рада, тому частина козаків вважала цих гетьманів незаконними. Старшинська рада могла мати вузький чи ширший склад залежно від того, чи брали в ній участь полковники й сотники разом із генеральною старшиною. З часом козацька старшина перетворюється, як владна еліта, на окремий суспільний стан: має рангові маєтності, вирішує основні державні питання, виконує адміністративну і судову функції. До цього стану

входила

шляхта.

Саме в часи І. Виговського з'явилася тенденція переростання козацької старшини у шляхту, проти чого протестував козацький загаль: у його окремих колах висувалася ідея перетворення на шляхетство всього козацького стану. Наприкінці існування Гетьманщини в складі Російської імперії, за К. Розумовського, козацька старшина почала переходити в російське дворянство масово. Отже, національно-визвольна війна середини XVII ст. суттєво змінила соціально-національну структуру населення України. Створювалося фактично нове українське суспільство. Місце польських панів і шляхти намагалися зайняти козацька старшина, дрібна українська шляхта, православне духовенство. Соціальною опорою в державі стала козацька старшина, яка поступово

перетворилася на окремий стан. Вона формувалася з різних верств населення, але головним її джерелом було козацтво. Саме з цього стану походила більшість полковників, сотників, осавулів. Загальна кількість старшини в Гетьманщині становила понад 500 осіб. Це хоч і невелика, але мобільна політична сила, яка прагнула юридично виділятися з маси населення. Цей процес почався вже після смерті Б. Хмельницького, був суперечливим, досить повільним, але прогресував. Так, у Березневих статтях 1654 р. право володіти маєтностями надавалося лише гетьманові, а в наступних угодах – усій старшині. До 80-х рр. XVII ст. звільнення маєтностей від державних податків отримували окремі полковники й генеральні старшини, а 1687 р. в Коломацьких статтях, укладених між Петром I і гетьманом І. Мазепою, було записано пункт про звільнення від податків усієї вищої козацької старшини. Поступово вона дістала широку можливість для подальшого економічного відособлення від основної маси населення, а в політично-адміністративному праві та судочинстві домагалася зрівняння в правах з російським дворянством. Це було остаточно досягнуто в часи правління Катерини II, яка остаточно знищила Гетьманщину.

20. Охарактеризуйте еволюцію соціальної структури козацько-гетьманської держави в період з 1648 року до кінця XVIII ст.

Зі звільненням території України від польсько-шляхетського панування (після підписання Зборівської угоди) влада переходила до нової генерації українського панівного класу-козацької старшини. Фактично органом влади стала рада козацької старшини під головуванням гетьмана. Вона вирішувала найважливіші питання державної ваги. Головою виконавчої влади був гетьман. Б.Хмельницький очолював адміністрацію, військо, видавав універсали, вів дипломатичні переговори, ініціював скликання гетьманської ради. Офіційною назвою козацької гетьманської держави була "Військо Запорозьке". Територія цієї держави в перший - гетьманський період її існування мала найширші межі. Влада гетьмана поширювалася на колишні Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства, а також на частину Волинського, Подільського та південь Білорусії. Невід'ємним атрибутом державності є наявність війська. Його чисельність у період визвольної війни досягла 100-150 тисяч. Формувалося воно на принципах добровільності. Основою повстанської армії були запорожці та реєстрові козаки п'яти полків: Білоцерківського, Корсунського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського. У ході визвольної боротьби сформувалося ще понад десяток полків на Лівобережжі, Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині. Полковників і сотників, як і в і Запорозькій Січі, обирали самі козаки. Нетрадиційним став політико-адміністративний устрій Гетьманщини-її полково-сотенний адміністративний поділ території. Він замінив польсько-шляхетські воєводства і повіти. Вже на другому етапі війни територія козацької держави була поділена на 16 полків і 272 сотні, була сформована полкова і сотенна адміністрація, а в містах - магістрати й ратуші з досить широкими повноваженнями. У Гетьманщині існувала судова система, з полкових і сотенних судів. Найвищим представником судової влади був генеральний суддя; В основу системи судочинства були покладені традиції судів Запорозької Січі, законодавчі акти Литовських статутів і традиції Магдебурзького самоврядування міст. У державі склалася фінансова система. Були створені фінансові органи - Державний скарб Війська Запорозького. Генеральний підскарбій керував фінансами козацького війська, розподілом грошових і натуральних податків, установленням митних зборів тощо. Історичні зміни сталися в соціально-економічних відносинах на українських землях. По-перше, була ліквідована велика земельна власність польської шляхти та полонізованих українських феодалів. По-друге, залишені ними земля, рухоме майно, худоба тощо перейшли до рук повстанців. Отже, економічні підвалини традиційного феодалізму були істотно підірвані, але повністю не ліквідовані. Докорінно змінилося становище козацтва, яке перетворилося на привілейований стан суспільства і було об'єктом особливої уваги Б. Хмельницького. За ним зберігалася особлива юрисдикція та гарантії необмеженої участі в політичному житті

21. Охарактеризуйте сучасні наукові погляди щодо причин, часу виникнення, соціальної бази й організаційної структури українського козацтва.

В протистоянні польському поневоленню, а також турецько-татарським набігам на українській землі постало нове соціальне явище – козацтво. Поява та формування козацької верстви – історично об'єктивний процес, зумовлений і певними ключовими факторами: посиленням феодалної експлуатації та юридичним оформленням кріпосної залежності (за третім Литовським статутом), господарським освоєнням та колонізацією земель Дикого поля; наростанням релігійного та національного гніту; нагальною потребою захисту від турків і татар.

Колискою козацтва стали землі Поділля та Південної Київщини, які вражали сучасників природними багатствами, але перебували під смертельною загрозою через щорічні вторгнення татарських орд.

Основними джерелами формування нової соціальної верстви в Україні було селянство, а також міщанство. Степ інколи приваблював і бояр, навіть князів-магнатів, які шукали пригод у його стихії.

Початок козацтва як окремої верстви населення, за даними зарубіжних авторів, припадає на XIV ст., коли енергійні сміливі люди вирушали в степ, «на уходи», об'єднувались у групи, спільно полювали, часто стаючи загрозою для татар. З часом вони почали осідати на постійне життя в Дикому полі. Багата здобич, а головне – вільне життя мали для них особливу привабливість. На початку існування, з кінця XV ст. до середини XVI ст., українське козацтво не становило окремої організованої суспільної групи населення. В XVI ст. починається об'єднання їх у нову суспільну організацію – козацьку громаду. Козацькі села та хутори відрізнялися значним добробутом порівняно з убогими селами панських підданих: вільні люди значно більше заінтересовані в розвитку господарства. Козаки мужньо відстоювали свою свободу і право на землю, однак витримати натиск польського панства не змогли. Магнатсько-шляхетська колонізація поширювалась і швидко досягла Канева та Черкас, де сформувався козацький устрій. Як окрема нова верства, козацтво виробило власну організацію, що найповніше відповідала національному характеру українців і потребам часу. Козаки об'єднувались у громади й усі важливі питання обговорювали та розв'язували на козацькій раді. Тут же обирали старшину, отаманів, осавулів, суддів. Кожен козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Але поступово влада почала переходити до рук заможних козаків – гніздюків, які зосереджували в своїх руках землі, пасіки, хутори-зимівники, худобу, використовуючи працю бідних козаків – голоти, а також полонених. В XVI ст. починає формуватися козацька військова організація. Одним з перших у 1540-х рр. князь Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошені групи козаків і на о. Хортиця почав будувати фортецю а на Дніпровських порогах. З його смертю козацька організація не розпалась, а ця фортеця започаткувала Запорозьку Січ. За часів її існування (1556–1775 рр.) Січ руйнувалась та відроджувалася 8 разів. Там були люди з усіх станів населення, різних націй, але всі християни з рівними правами і знанням української мови. З політичного погляду Запорозька Січ була фактично зародком майбутньої української держави. Але специфічні історичні умови зумовили її своєрідність. Ведучи боротьбу з чужоземними загарбниками, Січ мала струнку військову організацію, в якій діяла залізна дисципліна. Внутрішнє життя на Січі будувалося на основі демократичних відносин: кожен козак офіційно називався «товариш Війська Запорозького». Загалом Військо Запорозьке можна поділити на січових козаків – нежонатих, загартованих у боях, саме вони становили цвіт Війська

Запорозького й називалися товариством або лицарством, і волосних – сімейних козаків, які жили більшу частину часу за межами Січі, обробляли землю, вели промисли, торгували. Очолював запорозьке козацтво кошовий отаман. Під час походу він мав необмежену владу. Разом із військовим писарем, суддею та обозним кошовий отаман утворював уряд – кіш Запорозької Січі. На основі загального виборчого права козаки обирали полковників, сотників, осавулів і кошового отамана. Спільним у козаків було господарство, вони самі себе забезпечували їжею, зброєю, мали власний флот. Своєрідною була правова система Січі. На відміну від усієї території України, де діяли Литовський Статут, Магдебурзьке право, укази королівської влади, козаки мали неписане козацьке право, яке складалося з суми правових звичаїв, сформованих у спільних козацьких стосунках. Це право визначало стан цих стосунків, затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, кваліфікувало види злочинів, покарань та ін. Запорожці вважали себе самостійною військово-політичною силою і вели незалежну від Польщі політику, формували власні зовнішні відносини: укладали договори з Москвою, Кримом, Туреччиною, Молдавією, здійснювали вдалі походи в Молдавію, Туреччину, Крим, що викликало скарги та погрози турків і татар на адресу польського короля, а також ширило славу козаків у Європі. Усвідомлюючи, що на Запорожжі зростає антипод Речі Посполитій, польські власті вирішили розчленувати єдину козацьку організацію і використати її військову майстерність. 1572 р. з'явився «реєстр» – найманий загін з 300 козаків, які перебували на службі в польського уряду і на державному утриманні. Згодом реєстровців стало 1000 осіб, зростали їхні права та привілеї. Реєстрові козаки звільнялися від податків і різних поборів, отримували землю на правах рангового володіння, унезалежнювалися від місцевої адміністрації, мали судовий імунітет, платню отримували з польської скарбниці, мали свого «старшого», якого призначав уряд. Козацька старшина отримала знаки влади – клейноди, було визначено і територію перебування: від Чигирина до Трахтемирова. На самій Січі була постійна залога реєстрового війська. Реєстр поглибив козацьку диференціацію, адже на цей час з'явилися заможні козаки, що володіли човнами, знаряддями виробництва. Реєстрові козаки все частіше заявляли про своє право на участь в управлінні краєм, їхніми руками польський уряд придушував виступи запорожців. Однак під час повстань реєстрові козаки, які зазнавали утисків від шляхти, нерідко приєднувалися до нереєстровців та іншого населення. На початку XVII ст. козаки жили під керівництвом виборної старшини, ігноруючи польську владу. Саме на основі Запорозької Січі під час загальнонародної боротьби з панською Польщею у 1648–1654 рр. Богдан Хмельницький зміг розбудувати українську гетьманську державу, яка проіснувала до 1764 р. під назвою Військо Запорозьке або Гетьманщина. На її території населення ділилося на кілька станів, які мали самоуправління. Так, селяни виконували господарську повинність, тобто були підданими власника землі, але мали свою управу і свій суд – копний суд. Міщани розділялися на дві частини. Одні проживали в містах, на які поширювалася дія Магдебурзького права і мали навіть свій магістрат і суд, інші підлягали козацькій, тобто державній юрисдикції. Селяни та міщани платили податки державі. Існувало право переходу селян і міщан у козаки й навпаки. Окремим станом було духовенство, яке мало самоуправління та суд. Шляхта переважно злилася зі старшинською козацькою верствою. Всі разом ці стани підлягали уряду на чолі з гетьманом, який у військовий час був головнокомандувачем армії, а в мирний – повновладним главою держави.

22. Висвітліть умови прийняття Переяславського договору 1654р, визначте суть "березневих статей" та їхнє значення в контексті українського державотворення.

На другому етапі Визвольної війни (1649-1654) **боротьба йшла з перемінним успіхом**. У той час, коли Хмельницький намагався **налагодити зв'язки з сусідніми державами** – Волощиною, Трансільванією, Молдавією, Кримом, Туреччиною, Московією, **поляки 1651 р. розпочали наступ** на Україну. Після того, як **козацькі полки були розбиті під Берестечком** у червні 1651 р. і відступили під тиском литовської армії, **Хмельницький підписав Білоцерківський договір** (вересень 1651 р.), за яким **гетьманське управління обмежувалося тільки Київським воєводством**, реєстр скорочувався до 20 тис, а польська шляхта отримувала право повертатися до своїх маєтків.

У 1652 р. польське військо було розбите під Батогом, а в 1653 р. через нову зраду союзника – кримського хана, Хмельницький не зміг розгромити основні сили польської армії. Оскільки козаки були знесилені численними битвами, **Хмельницький розпочав пошуки воєнного союзника**. Єдиним можливим союзником за цих умов було **православне Московське царство** (майбутня Росія). В жовтні 1653 р. Земський собор у Москві після довгих вагань **прийняв рішення про прийняття України «під високу руку»** московського царя.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася козацька рада, де позитивно було вирішене питання про **союз України та Московії**. Московський цар став «протектором» (захисником) України. Після переговорів у Москві **в березні-квітні 1654 р. підписано договір – «Березневі статті»**, що за московськими дипломатичними нормами **був оформлений як повеління московського царя своєму підданому**. **Суть статей** – підтвердження привілеїв та прав Війська Запорізького на маєтки й землі; встановлення 60-тисячного реєстру; гетьманський уряд за статтями мав контролювати фінанси й податки; залишалися недоторканими права органів влади, Київського митрополита.

За договором Московія зобов'язувалася **надати воєнну допомогу** Україні. **Права гетьмана обмежувалися лише в зносинах з Кримом і Туреччиною**. Фактично **Україна увійшла під протекторат Росії** на правах широкої автономії. Серед дослідників є різні думки щодо цього.

Бойові дії 1654-1656 рр. розгорнулися на території України та Білорусії. Оскільки **московський цар порушив підписану угоду – розташовував свої війська в багатьох містах України, розпочав війну з союзником України – Швецією**, Хмельницький шукає інших союзників. Він не встиг цього зробити – **діяльність великого гетьмана була перервана його смертю в 1657 році**.

23. Проаналізуйте етнополітичні процеси в козацько-гетьманській державі

Жорстоке міжетнічне протистояння періоду національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої 1648 – 1657 рр. мало глибоке коріння. Останнє десятиріччя перед визвольною війною 1648—1654рр. було часом особливо жорстокого феодального гніту. Польські й полонізовані українські магнати й козацтва, міщанства шляхтичі, захопивши владу неймовірно експлуатували населення, насамперед селян. Панщина у "багатьох місцевостях України, зокрема, у Східній Галичині й на Волині, досягла 5—6 днів на тиждень. «Щоденно працювати повинні як зимою, так і влітку»,— говориться в багатьох інвентарях першої половини XVII ст.

Перші перемоги козацького війська викликали небачений вибух активності українського простолюду. Ненависний режим для українських селян, які тисячами вливалися до козацького війська, був персоніфікований в ляхах (під якими розуміли не лише польських, а й українських панів) та євреях-орендарях. Помста за національні та релігійні приниження, ненависть до польської тиранії, до католицької віри, небажання більше терпіти польське панування та прагнення "не залишити тепер жодного ляха на світі" спричинили до вигнання та нищення польсько-шляхетського населення українських земель в період визвольної війни.

Селяни, ті ватагами йшли до Хмельницького або збиралися у полки та йшли „чистити Україну". Сі полки, чи як їх звали загони, були чималі: у Кривоноса було тисяч 20 або 30, а в інших по 1-2 тисячі.

В результаті цього стихійного погрому, на Лівобережжі в декілька тижнів літа 1648 років зникли всі поляки, євреї, католики а також і ті з нечисленної православної шляхти, які симпатизували полякам і співробітничали з ними. Небаченою жорстокістю відзначалися і каральні експедиції польської шляхти. Наслідками їх кривавих рейдів було масове винищення українського селянства: в очах шляхтичів воно було "бунтівною черню", яку потрібно було приборкати, навівши на неї жах розправами над "винними й невинними". На Вишневецького Хмельницький писав до короля, що він козаків і священників мучив, лупив, на паль сажав, і інші нечувані муки задавати. А хто згадає про всю наругу, яку приходилося людям терпіти стільки часу, про те, як безчестили жінок і доньок, били, глузували, казали робити тяжку працю панщину, то не диво буде, що назбиралося злості і в сих повстанцях.

В кривавому польсько-українському протистоянні трагічною виявилася доля євреїв. Причиною спалаху антисемітизму в охопленій козацько-селянською революцією Україні була безпосередня причетність єврейського торгово-посередницького прошарку до пануючих структур Речі Посполитої. Польські пани передавали євреям право на збір податків, різноманітні промисли, оренду корчем та млинів, а часом – навіть православних церков. Тож економічна залежність українського селянства від євреїв посилювався ще й релігійним приниженням – адже в непоодиноких випадках неможливо було здійснити релігійну відправу, не заплативши за це орендарю. Відтак єврей-орендар ніби перемикав на себе епіцентр напруги між власником і підданими, а оскільки ця напруга мала ще й національно-релігійне підґрунтя, то на чужакові-євреєві зосередилась особлива ненависть. Її наслідком стали криваві єврейські погроми, цілеспрямоване масове винищення єврейського населення без різниці віку і статі. Майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме в цей час. Втім, це цілком відповідало етнополітиці козацької держави, яка поставала в ході війни: за умовами Зборівського договору 1649 р. євреї не мали права мешкати в області козацького управління (на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств).

24. Проаналізуйте в історико-етнополітичному контексті особливості процесу обмеження та ліквідації царським урядом автономії України (друга половина XVII-XVIII ст.).

Скасування гетьманства не означало повної ліквідації атрибутів української державності. Ще зберігалися нижчі органи влади, адміністративний поділ, військо, фінансова й судова системи тощо. Царський уряд розпочав широкомасштабний наступ на ці залишки Гетьманщини. У 1764 р. верховним органом влади замість гетьмана і Генеральної військової канцелярії стала друга Малоросійська колегія з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин; її очолив президент Петро Рум'янцев. Основне завдання колегії полягало в уніфікації місцевих органів влади й порядків із загальноросійськими та збільшення надходжень у царську казну. Водночас генерал-губернатор Вяземський дістав указ цариці про насильницьку русифікацію Малої Росії, Ліфляндії, Фінляндії і Смоленської провінції, аби вони перестали дивитись, "як вовки в лісі". Щодо України ставилося завдання викоринити з свідомості народу навіть пам'ять про гетьманство, тобто про Українську державу.

Малоросійська колегія була окремою формою управління Україною, а входила до складу владних структур, які очолював малоросійський генерал-губернатор і президент колегії. Вже в перші роки свого існування вона непомітно поглинула Генеральну військову канцелярію, підпорядковувала інші центральні органи Гетьманщини своїм департаментам, прибрала до рук систему комісій, що входили раніше до складу Генеральної військової канцелярії. Діяльність цих установ постійно прилаштовувалася до аналогічних їм форм російських установ, велася уніфікація діловодства. Новостворені департаменти було поставлено під контроль прокурора колегії. Протягом 1766—1767 рр. колегія перейшла на російську геральдику з двоголовим орлом.

Щоб не втратити контроль над українським судочинством, колегія перетворила Генеральний військовий суд на свій департамент. Те ж саме відбулося з Канцелярією малоросійського скарбу та Генеральною лічильною комісією. Це дозволило колегії встановити пильний нагляд за фінансами Лівобережжя. Канцелярія малоросійського скарбу щомісяця рапортувала колегії та щопівроку — сенатові про прибутки й витрати "грошової казни". З допомогою Генеральної лічильної комісії проведено ревізію прибутків і витрат України за часів гетьманування Розумовського.

Зазнало суттєвих змін управління козацьким військом. Військово-оперативне керівництво ним взяв на себе Рум'янцев, а нагляд за станом боєготовності перебрала воєнна експедиція колегії. Канцелярія генеральної артилерії втратила право розпоряджатися виробництвом пороху.

Місцеві адміністративні та судові установи щомісяця мали подавати відомості про вирішені й невирішені справи. Таким чином, було покладено край тяганні при розгляді багатьох справ. Влада прокурора поширювалась і на дії полковників. Колегія наглядала за тим, щоб полковники вирішували справи за участю полкової старшини. Було зроблено спробу розмежувати на полковому рівні військову й адміністративну влади. Для цього адміністративні справи передбачалося передати предводителю дворянства. Але загалом задумане не вдалося, зате було розмежовано компетенцію різних суб'єктів місцевої влади.

Значну увагу звертала колегія на чиновництво. З цією метою вона в 1765—1769 рр. провела ревізію належності "вільних" і рангових маєтків.

Запроваджувався контроль за наданням посад і звань, президент зрівняв місцеве чиновництво зі столичним у платні. З 1768 р. канцеляристи переводились у службових справах під дію російського військового статуту. Було зроблено певні поступки козацькій старшині, їй масово почали надавати звання згідно з "Табелем про ранги". Разом з тим президент вміло розправлявся з проявами старшинської опозиції та невдоволення. Він встановив пильний контроль над виборами депутатів до Законодавчої комісії 1767 р., не зупинявся перед перевиборами, підготовкою лояльних до влади наказів депутатам, арештами й навіть судовими процесами над незадоволеними.

Чимало корисного зробила колегія для врегулювання стосунків між українським населенням і військовим командуванням. Вона намагалася не допускати зловживань з боку чинів при реквізиції худоби, зерна, фуражу та інших речей для потреб війська, налагодила відшкодування за них. Невизначені натуральні податки замінили "рубльовим збором". Разом з тим козаки позбавлялися податкового імунітету, далі обмежувалася особиста свобода селянства.

Ставлення українського населення до зміни державного статусу Гетьманщини й введення нових порядків чітко виявилось під час виборів депутатів і перших місяців роботи Законодавчої комісії зі складання нового Уложення законів (1767—1774). Обрані депутати представляли інтереси своїх виборців, часто суперечливі. Але виробилася й спільна тенденція. Через комісію українська громадськість парламентським шляхом спробувала повернути Україні автономію, а її жителям — давні права й привілеї.

Шляхта, до якої належали старшина й поміщики, відстоювала своє панівне становище в суспільстві. Вона домагалася законодавчого закріплення своїх традиційних прав і привілеїв, збереження автономного статусу України, виборності гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини; її ідеологом виступив депутат від лубенського шляхетства Григорій Політика, один із гіпотетичних авторів "Історії Русів". Шляхта бажала також зрівнятися в правах з російським дворянством, дістати підтвердження спадкового права на маєтності, звільнення від "рубльового" податку, відновлення шляхетських судів, створення державного банку для шляхти тощо. Козаки через своїх депутатів прагнули повернути колишнє привілейоване становище, домагалися зрівняння у правах з шляхтою, закріплення землі на правах приватної власності, захисту від власницьких посягань старшини й залучення до примусових робіт. Міщани ставили питання про закріплення за містами з магдебурзьким правом їхніх прав і привілеїв, захист від втручання старшини в міські справи, про дозвіл приймати втікачів від поміщиків, справедливий розподіл податків між всіма городянами, відновлення залежності ремісників від цехів, цехмістрів тощо.

Трохи іншими були наміри дворянства Новоросії. Його представники виступали за пом'якшення кріпосницьких порядків, розширення прав податного населення, надання кріпакам обмежених прав власності й регламентації повинностей, державний контроль над взаєминами поміщика з селянином. Взагалі, в роботі комісії проблема кріпацтва постала з усією гостротою й висунулася на перший план. Депутат від поміщиків-недворян і купецтва Новоросії Яків Козельський, депутат від козаків В. Алейников та деякі інші виступили проти існування кріпацтва як головного гальма розвитку країни, як свідчення приниженості й рабського становища селянства. Царський уряд виявився нездатним звести до купи часто протилежні інтереси населення, не хотів змінювати свій внутрішній

курс і тому під приводом початку війни з Туреччиною в січні 1769 р. фактично розпустив комісію, хоч формально вона ще існувала до 1774 р.

У боротьбі з прогресивними силами країни уряд Росії одержав перемогу й продовжив наступ насамперед на національні особливості окраїнних земель. У 1781 р. запроваджено поділ Лівобережної України на три намісництва — Новгород-Сіверське, Чернігівське й Київське. Намісництва ділилися на повіти. Полково-адміністративний устрій перестав існувати. У 1783 р. замість козацьких полків утворено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Україна втратила свої збройні сили, одну з головних ознак національної держави, і була зведена до стану звичайної окраїни Російської імперії. Залишилися тільки пам'ять та незначні відмінності між різними станами й соціальними групами населення.

Щоправда, уряд царя Павла I (1796—1801) вдавав, що повертає Україні національні особливості її внутрішнього устрою*

У 1796 р. замість лівобережних намісництв створено Малоросійську губернію з центром у Чернігові й відновлено Слобідсько-Українську губернію. Наступного року почав працювати Генеральний суд. Але напрям роботи нових установ зі зміною назв не змінився. Вони продовжували залишатися загальноімперськими структурами й діяти в інтересах насамперед центральної влади.

У результаті Ясського мирного договору 1791 р. до Росії відійшли давні українські землі між Південним Бугом і Дністром разом з Очаковом. Україна і Росія дістали вихід до Чорного моря. Давня південна проблема була вирішена. Хоч для національної державності цей успіх нічого не давав, але він відкрив нові можливості для соціально-економічного розвитку українських земель.

Після переможного завершення війни козаки почали селитися на відвойованих землях. Одночасно на них стали претендувати й російські вельможі та молдавські поміщики. Ситуація в краї загострювалась. Частина козаків потяглася за Дунай до своїх побратимів. Через це російський уряд вирішив забрати в козаків відвойовані і вже частково освоєні простори й перекинути їх на захист російсько-турецького кордону вздовж р. Кубані. Влітку 1792 р. перша партія українських козаків висадилася на Кубані й започаткувала Кубанське козацьке військо. До кінця року кількість переселенців збільшилася до 25 тис, зростала вона й надалі. Кубанське козацьке військо створювали на організаційних засадах Запорозької Січі, а самі переселенці вважали себе запорожцями.

25. Дайте характеристики процесу остаточної ліквідації автономного устрою Гетьманщини у другій половині 18 століття.

У сер. ХУІІ ст. в Україні було відновлено гетьманство. Це сталося під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повінчаної з українським козаком О. Розумовським, який переконав її розпустити "Правління гетьманського уряду" і відновити гетьманат на чолі зі своїм молодшим братом Кирилом Розумовським (1750—1764).

Новообраному гетьманові вдалося дещо розширити автономію України. Відання її справами та зносини з нею на деякий час були передані з Сенату до Колегії закордонних справ. Запоріжжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові. Але одночасно законодавчо було ліквідовано кордон між Україною і Росією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, в усій Гетьманщині запроваджено загальноімперську митну систему.

За правління К. Розумовського у Гетьманщині було проведено деякі реформи. Зокрема, у війську запровадили однакову уніформу та озброєння, систематичне військове навчання для козацької молоді. У 1760 р. гетьманський універсал визначив новий порядок судочинства, який, щоправда, відповідав інтересам старшини й шляхти.

Дещо непослідовною була соціальна політика того часу. Так, гетьман пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок і водночас ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на хлопів. У 1760 р. він видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Новий гетьман більшу частину часу проводив у Санкт-Петербурзі як президент Академії наук, відігравав помітну роль при царському дворі. За його відсутності Україною управляла старшина, яка, подібно до Польщі, перетворилася на спадкову велико-земельну шляхту.

Коли до влади в Російській імперії прийшла Катерина II, К. Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, де була ухвалена петиція до імператриці з проханням відновити права Гетьманщини та встановити спадковість гетьманства. Однак прохання відхилили. Натомість 10 листопада 1764 р. Катерина II видала Маніфест про ліквідацію гетьманства. У тому ж році було відновлено Малоросійську колегію (1764—1786), яка спрямувала свою діяльність на неухильну ліквідацію української автономії.

Наступним кроком царату стало зруйнування Запорізької Січі. По-перше, в імперії не виникло сумнівів, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів. По-друге, не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя, а головне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що, по суті, були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштовували демократичні, республіканські традиції, які явно суперечили загальноімперським порядкам.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала на турецькому фронті, російські війська несподівано оточили Запорізьку Січ і зруйнували її. Почалися арешти запорізької старшини й конфіскація майна заможних козаків. Військову скарбницю, зброю з припасами та кошовий архів вивезли. Близько половини всіх запорізьких земель розподілили між російськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам. Після того вся територія "Вольностей"

увійшла до Азовської та Новоросійської губерній, Запорізька Січ припинила існування.

Лише 5 тис. козаків зуміли втекти за Дунай, де в межах турецьких володінь заснували Задунайську Січ. Ще 12 тис. запорожців, що залишилися в підданстві Російської імперії, утворили т.зв. Військо вірних козаків. У 1790 р. його перейменували на Чорноморське козацьке військо і після участі в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. переселили на Кубань.

Ліквідувавши Запорізьку Січ, російський царат приступив до скасування решток автономних прав України. У 1781' р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У цей самий час втрачає значення Малоросійська колегія, яка за цих умов була елементом української автономії. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. скасовано давній військовий устрій; козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків. Тоді ж в Україні запровадили загальне кріпацтво, селян остаточно прикріпили до землі.

Отже, до кінця XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої антиукраїнської політики самодержавної Росії Гетьманщину було перетворено на російську колонію. Українська провідна верства, задобрена імператорською "Жалуваною грамотою дворянству" (1785), відповідно до якої вона звільнялася від військової служби та урівнювалася в правах із російським дворянством, мовчки сприйняла ці зміни. Хоча певні спроби протесту були, зокрема, у 1791 р. Василь Капніст за дорученням українських патріотичних кіл побував у Берліні, де спробував таємно заручитися підтримкою Пруссії у намаганнях відновити Гетьманщину, але такі дії були поодинокими й істотно не впливали на загальну ситуацію.

26. З'ясуйте якими були особливості процесу українського національного відродження на західноукраїнських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Протягом першої половини XIX ст. на західноукраїнських землях, як і в Наддніпрянщині, розгортався український національний рух. Умови, в яких відбувалося українське націотворення на західноукраїнських землях, були набагато складнішими, ніж на Лівобережжі, де зростанню національної свідомості сприяла пам'ять про Гетьманську державу. За час тривалого перебування у складі різних держав західні українці, або, як вони називали себе протягом XIX ст., русини, фактично втратили власну національну еліту, і переважну більшість їх складало селянство. Єдиною суспільною верствою, спроможною відіграти роль духовних лідерів народу у Східній Галичині та Закарпатті, було греко-католицьке духовенство. На західноукраїнських землях, на відміну від Наддніпрянщини, українці, крім імперської влади, потерпали від утисків поляків, румунів та угорців, які вели перед у різних регіонах. Відносини владних структур імперії та українського національного руху були досить своєрідними. Імператорські реформи наприкінці XVIII ст. мали вислідом деяке покращання становища українського населення. Відтак Габсбурги могли розраховувати на підтримку українців, коли тут розгорталися польські та угорські національні рухи. Водночас імперська влада тлумила український національний рух, не бажала його посилення і розглядала лише як засіб ослаблення інших рухів. Важливе значення для західноукраїнського відродження мали культурні впливи у Наддніпрянщині. Галицьким русинам було би дуже важко вистояти в боротьбі за свої національні права без допомоги зі сходу – поезій Т.Шевченка, досягнень з історії, мовознавства, етнографії українського народу. Процес українського національно-культурного відродження зародився наприкінці XVIII ст. в Закарпатті. Закарпатські вчені-просвітники першими розпочали пізнавати історію, мову та культуру народу, замислилися над своїм історичним походженням. У перших десятиліттях XIX ст. ідеї українського відродження набули поширення серед галицьких русинів. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося лише у другій половині XIX ст. Спочатку український рух розвивався досить повільно але в роки революційних подій 1848–1849 рр. в Австрійській імперії, західноукраїнські землі стали випереджати Наддніпрянщину за темпами розвитку українського національного руху. Спричиняли це, передовсім, несприятливі умови та утиски українства в Наддніпрянщині російською владою. Проте сам факт переходу першості зі сходу на захід українських земель мав важливе історичне значення. Він став свідченням того, що одним із здобутків українського руху стало розуміння того, що український народ, розмежований імперськими кордонами, має спільне минуле і майбутнє.

27. Назвіть основні причини масового переселення українців за кордон у кожну з чотирьох «еміграційних хвиль».

Перша хвиля (Драматичне товариство ім. І. Котляревського, Вінніпег, Канада, 1914)

Перша хвиля починається з **останньої чверті 19 століття** і триває до **початку Першої світової війни**. Ця масова **трудова еміграція** до США розпочалася у 1877 році, до Бразилії — у 1880-ті роки, у Канаду — з 1891 року, до Російського Сибіру — після революції 1905–1907 рр. Виїздили й до Аргентини, Австралії, Нової Зеландії, на Гавайські острови. Цю першу хвилю еміграції спричинили як і **аграрна перенаселеність українських територій, так і утиски: економічні, соціальні, політичні, — і національний гніт** з боку австро-угорської і російської імперій. Нащадки цієї хвилі еміграції зараз у шостому-сьомому поколіннях і більш схильні звати себе українцями за походженням — радше ніж емігрантами у країнах проживання.

Друга хвиля

Друга хвиля еміграції українців **охоплювала період між Першою і Другою світовими війнами** у XX столітті і **була зумовлена поєднанням соціально-економічних та політичних причин**. Емігрували в основному ті українці, які зі зброєю в руках боролися проти радянської влади, підтримували Центральну Раду, Директорію, Гетьманат. Це були великі і середні землевласники, торговці, службовці, священнослужителі, інтелігенція, солдати і козаки українських військових з'єднань. Вони виїздили до Польщі, Чехословаччини, Австрії, Румунії, Болгарії, Німеччини, Франції, США і Канади.

Третя хвиля

Третя хвиля еміграції викликана головно політичними мотивами і **розпочалася наприкінці Другої світової війни**. Більшою мірою це **репатріанти**^[5] з англійської, американської, французької окупаційних зон. Найчисленнішими серед них були колишні військовополонені, яких сталінсько-беріївський режим вважав зрадниками. Істотну частину переміщених осіб становили люди, **силоміць забрані на роботи до Німеччини**. Були тут також, звичайно, і біженці, хто відверто сповідував антирадянські погляди. Більшість емігрантів цієї хвилі осіла в Канаді, США, Великобританії, Австралії, Бразилії, Аргентині, Франції.

Четверта хвиля (Українські заробітчани лаштуються в дорогу)

Четверта хвиля — так звана **«заробітчанська»** — розпочалася у **1990-х роках**. Її **головні причини — економічна скрута перехідного періоду в Україні**. Деякі дослідники наголошують на умисному створенні безробіття, головним чином — у Західній Україні. В результаті цього на тимчасову роботу в країни Європи, Америки і у Росію виїхало близько 7—8 млн. людей. Частина з них, ймовірно, вже не повернеться в Україну.

Унаслідок того, що за межі власної країни **вимушена була виїздити під тиском економічних, політичних і воєнних обставин активна частина нації**, а також внаслідок відсутності повноцінної Української держави на етнічних землях українців, у нових країнах поселення за кордоном українство продовжувало і розвивало національні державні (УНР), політичні (практично весь спектр політичних партій у діаспорі), громадські, культурні, наукові, духовні інституції. Для української діаспори однією з найвищих соціокультурних цінностей стала мета відновлення повноцінної Української держави.

28. Порівняйте особливості етнополітики Російської та Австрійської імперій щодо «українського питання».

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в другій половині XVIII ст. **був тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України.** Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. З огляду на це можна констатувати, що офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але поступальність цього процесу зберігалася постійно.

I етап (1734—1750) — посилення імперського тиску. Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято ухвалу: **нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передатитимчасовому державному органу, що дістав назву «Правління гетьманського уряду».** До нього входило шість осіб: **троє росіян та троє українців.** На чолі правління став князь О. Шаховський, який діяв відповідно до наказу: «Недреманым оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа». Характерними рисами цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор «Таємної канцелярії». Ситуація ускладнилася ще й російсько-турецькою війною (1735—1739), під час якої **Україна стала основною базою для російських військ, постачальником** матеріальних та людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб. **Військові втрати, нескінченні мобілізації селян для обозів призводили до обезлюднення, спустошення краю.** Перебуваючи в Україні, російський міністр Волинський повідомляв у своєму листі Бірону: «Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогодувати самий край». І ці виснажені землі мусили ще протягом війни утримувати від 50 до 75 російських полків. **Внаслідок війни Україна зазнала збитків** на 1,5 млн крб. (один віл тоді коштував 8 крб.).

II етап (1750—1764) — тимчасове уповільнення процесу російської експансії. У 1750 р. Україну чекав **черговий поворот долі** — саме цього року останнім гетьманом стає **брат фаворита нової імператриці Єлизавети — К. Розумовський.**

Австрія розглядала західноукраїнські землі як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії — солдатами. Однак **досягнення таких цілей вимагало певної перебудови життя** новоприєднаних земель. Австрійці застали у Галичині необмежену владу польської шляхти, відсутність промисловості й торгівлі, великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл взагалі не було), закріпаченого сільського населення. **Тому невдовзі після зміни влади у краї відбулися реформи в економічному і суспільному житті.**

Реформи припали на 70–80-ті роки XVIII ст., часи правління імператриці Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790).

29. Здійсніть порівняльний аналіз процесів соціальної модернізації України в Російській та Австрійській імперіях наприкінці 18 – 20 ст.

Протягом майже 150 років від кінця XVIII до початку XX століття українці перебували під владою двох імперій: 80% із них підлягали російським імператорам, решта населяли імперію Габсбургів. В управлінні численними, розкиданими на великій території підданими **імператориспиралися насамперед на армію та бюрократію**. Армія боронила, а при нагоді й розширяла кордони імперії. Вона також забезпечувала внутрішній порядок. Бюрократія прагнула організувати суспільство у спосіб, що найкраще відповідав інтересам імперії. І хоч місцева верхівка й далі зберігала своє значення, проте важливі рішення, що визначали життя українців, все частіше приймали імперські міністри у далеких столицях.

Російська імперія

Оскільки за своєю мовою й культурою українці були близько спорідненими з росіянами, то уряд незабаром почав розглядати Україну як по суті російський край. Найстрашніший в Україні був **призов до армії**, впроваджений на Україні у 1797 році. Строк служби становив **25 років**. Через нелюдську муштру й часті війни такий строк вважали рівносильним смертному вироку.

Процес упровадження на українських землях імперських структур влади почався ще в 1770-х роках, але остаточної форми він набув лише в 1830-х. Тоді Україну було розділено на дев'ять губерній, які складали три окремих регіони. **Імперська система управління** мала згубні наслідки для найстаріших міст України, більшість із яких користувалися самоврядуванням згідно з давнім Магдебурзьким правом. У 1835 р. Київ останнім серед міст утратив особливий статус, що передбачався цим правом.

Політика всіх російських царів була скерована на **обмеження українських свобод**. Найбільшої шкоди українському рухові завдав рескрипт міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва від 1863 року, який проголошував, що окремого “**малороссийского языка не было, нет и быть не может**”. **Валуєвський указ** заборонив друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Російський уряд непокоїв розвиток масового українського руху, який становив серйозну потенційну загрозу для територіальної цілісності Російської імперії.

Австрійська імперія

Переважна більшість українців в Австрійській імперії проживала в **Галичині** — південно-східній частині колишньої Речі Посполитої, захопленої Габсбургами після першого поділу Польщі у 1772 р. Двома роками пізніше до Галичини була приєднана **Буковина** — невеликий український край, що його відібрав Відень у занепадаючої Отаманської імперії. Нарешті, у 1795 р., після третього й останнього поділу Польщі, до імперії були також включені **землі, заселені поляками** (включаючи Краків). Якщо Східну Галичину заселяли переважно українці, то Західна Галичина була головним чином польською.

Імперське панування принесло українцям набагато

жорстокіші тотальні види політичної, суспільної та економічної організації, ніж ті, що були їм раніше відомі. **Чиновництво** зробило присутність імперської держави в українській громаді досить виразною. З цією присутністю з'явилося відчуття того, що десь у розкішній, хоч і далекій столиці всемогутній і всезнаючий імператор творить життя українців.

30. Якими були передумови створення українських політичних партій в Наддніпрянській Україні на початку XX ст., охарактеризуйте програмові засади найбільш впливових із них.

Кінець XIX і початок XX ст. характеризувався новими явищами у суспільно-політичному житті українських земель - початком «відродження нації». Новими рисами цього періоду були: переростання українського культурно-просвітницького руху в рух політичний та посилення земсько-ліберальної опозиції царизмові.

Ліберально-демократичний рух мав опозиційний характер і розвивався головним чином в рамках земських установ, де працювали представники інтелігенції: службовці, вчителі, лікарі, статисти, агрономи та інші фахівці. Учасники земсько-ліберального руху висловлювали невдоволення реакційною внутрішньою політикою царського уряду і виступили за проведення реформ, скликання загальноросійського Земського собору, рішучого оновлення законодавства, надання усім громадянам політичних прав та свобод. Значно зросла роль земств у проведенні так званої «банкетної кампанії» 1904 р., влаштованої на честь 40-річчя судової реформи. Під час її проведення земствами у містах і містечках відбулися мітинги та демонстрації опозиційного характеру, нерідко з антиурядовими вимогами й гаслами. Були проведені масові культурно-просвітні заходи, у яких брали участь широкі верстви української інтелігенції, відомі діячі національного руху. Серед таких заходів слід назвати урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, відзначення 35-річчя творчої діяльності М. Лисенка та І. Нечуя-Левицького.

Першою національною партією в Наддніпрянській Україні була Революційна українська партія (РУП), заснована 29 січня 1900 р. у Харкові. Вона в основному складалась із студентів, семінаристів, народних вчителів та представників інших верств інтелігенції. Програмою партії стала брошура, написана харківським адвокатом М. Міхновським і видана у Львові під назвою «Самостійна Україна». Автор ставив завдання: боротьба за єдину, самостійну, вільну Україну від гір Карпатських до гір Кавказьких. Згодом від РУП відійшло найбільш радикальне крило і утворило свою партію — Народну українську партію на чолі з М. Міхновським. У 1904 р. після нового розколу в РУП утворилась нова політична організація — Українська соціал-демократична спілка («Спілка»).

Представники ліберального руху восени 1904 р. об'єднуються в Українську демократичну партію, яка була близькою до російської партії кадетів. Згодом з неї виділилось радикальне крило і утворило Українську радикальну партію (УРП), яка в 1905 р. знову об'єдналась з УДП в Українську радикально-демократичну партію, лідерами якої були Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко.

Передумови

Прихід до українського руху молодого покоління діячів, яких не влаштовувало старе культурництво

Загальна тенденція опозиційних рухів у Російській імперії до створення політичних партій

Соціально-економічні зміни другої половини XIX ст. — індустріалізація економіки, пролетаризація, обезземелення селянства, загострення соціальних протиріч і політизація суспільства

31. Висвітліть «українське питання» в європейській політиці напередодні Першої Світової війни.

Наддніпрянина

Революція 1905—1907 років вплинула на життя тогочасного суспільства, однак вона не змінила основного напрямку його розвитку, який диктувався вимогами і законами ринкового господарства. Найнегативнішим були наслідки поразки революції у політичній сфері. **Встановлювався надзвичайний стан, суворо заборонялися демонстрації, мітинги, збори.** По всій країні діяли військові трибунали. **У підпілля пішли політичні організації.** Посилилися репресії проти українства. Заборонялося викладання українською мовою в освітніх закладах, українські громади та клуби, більшість організацій «Просвіти» та практично всі основні українські **періодичні видання були ліквідовані.** Натомість за широкої підтримки влади бурхливу діяльність розгорнули шовіністичні організації, зокрема «Клуб русских националистов», заснований у Києві в 1908 році.

Після поразки Революції 1905—1907 років український **визвольний рух опинився в складному становищі. Розпадається Українська радикально-демократична партія.** Значна увага приділялася **відстоюванню українських інтересів у Державній Думі.** Найреакційніша за своїм складом третя Державна Дума **відхилила питання про українську мову навчання в початкових школах,** а також про вживання української мови в судах. У 1913 році, коли була скликана четверта Дума, ТУП (Товариство Українських Поступовців) у своїх домаганнях заручилося підтримкою фракцій трудовиків та кадетів. Проте консервативна більшість Думи знову заблокувала ці питання.

Утиски з боку царського уряду продовжувалися й надалі. У 1914 році уряд **заборонив святкування дня народження Тараса Шевченка.** Тут вперше розгорнулася гостра дискусія з українського питання, і це справило велике враження не тільки в Думі, а й поза її межами. Українське студентство у березні 1914 року вийшло на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами.

Таким чином, **напередодні Першої світової війни в Україні назрівала революційна ситуація.** Протягом першої половини 1914 року Україні сталося **понад 300 страйків,** в числі яких **понад 70% було політичними.** У страйках взяли участь близько **95 тис. чоловік.**

Усього за період нового революційного піднесення (1910 — перша половина 1914 року) в Україні відбулося 978 страйків з числом учасників близько 330 тис. чол. Поступово український національний рух набрав нових сил. Але цей процес припинив початок Першої світової війни.

Західна Україна

У 1902 році Східна Галичина була охоплена **сільськогосподарським страйком,** в якому взяли участь близько **200 тисяч селян.** Основними вимогами страйкарів були **підвищення заробітної плати** польськими поміщиками під час сільськогосподарських робіт та **припинення втручання польської адміністрації в еміграцію селян і робітників в Америку.** Страйк мав одночасно соціальний і національний характер і **був спрямований проти польського панування в краю.** Він завершився повною перемогою селян і показав зразок національної солідарності.

Українсько-польські стосунки на початку XX століття набрали **гостро конфліктного характеру** **неоголошеної війни,**

найвиразнішими проявами якої стали **замах на Івана Франка** 1897 року, криваві **розправи над українськими виборцями**, **вбивство галицького намісника графа Андрія Потоцького українським студентом** у 1908 році та вбивство польськими студентами одного з лідерів українського студентського руху Адама Коцька у 1910 році. **Політична боротьба** точилася навколо двох питань: створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, яка б збільшила представництво українців у галицькому сеймі. У лютому 1914 року завдяки активним діям митрополита Андрія Шептицького був укладений **польсько-український компроміс**, згідно з яким українці повинні були **одержати третину місць у галицькому сеймі** і повноправне представництво у різних сеймових комісіях. **Поляки зобов'язалися** не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові.

36. Розкрийте зміст внутрішньої політики гетьмана Павла Скоропадського. Якими були її здобутки і недоліки?

Очоливши Українську державу, генерал П. Скоропадський поставив завдання відновити в країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос в економіці. Для цього йому було надано широкі повноваження – право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами, бути верховним суддею. До скликання Українського Сейму в країні мали діяти «Закони про тимчасовий державний устрій України». У них було визначено головні напрями діяльності Гетьманату в політиці, організації державного управління, надано Гарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення Української Держави замість УНР. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах, її устрій, більшість пізніше прийнятих законів багато в чому копіювали дореволюційну систему. За кілька місяців в Україні було створено новий адміністративний апарат.

Крім досягнень, за гетьманування П. Скоропадського мали місце чимало прорахунків, які виявилися фатальними. Чи не найбільше компрометувала його залежність від Німеччини, окупаційні війська якої безсоромно грабували Україну. Небезпідставними були звинувачення П. Скоропадського та його уряду в проросійській політиці. Гетьман був тісно пов'язаний із заможними верствами українства, які спонукали його до ліквідації соціальних завоювань трударів.

32.Визначте у чому полягала своєрідність політичної обстановки в Україні після повалення самодержавства у 1917 р.?

Після повалення царизму в Росії в лютому 1917 р. в країні встановилося двовладдя: поряд з офіційним Тимчасовим урядом діяли Ради робітничих і солдатських депутатів. В Україні виникли громадські ради й комітети, які були місцевими органами Тимчасового уряду. 1 березня 1917 р. в Києві створено громадський комітет, до якого ввійшли представники практично всіх громадсько-політичних організацій, що діяли в місті. 4 березня постала Рада об'єднаних громадських організацій і відбувся 1-й Український національний конгрес, який передав політичну владу Центральній Раді. Центральна Рада, виражаючи інтереси широких кіл українського суспільства, стала законним представницьким органом української демократії.

У травні 1917 р. відбулися переговори делегації ЦР із Тимчасовим урядом і Петроградською Радою щодо офіційного визнання автономії України у складі Росії. Тимчасовий уряд не визнав Центральну Раду як виразника волі українського народу і відмовив в українській автономії. Тоді 10 червня 1917 р. ЦР оприлюднила свій I Універсал, в якому проголошувалась автономія України, а Центральна Рада – найвищим органом держави. 15 червня було створено перший український уряд – Генеральний секретаріат. Очолив його відомий письменник і громадський діяч В. Винниченко. Тимчасовий уряд вимушений був піти на переговори з ЦР і визнати її вищою крайовою владою Тимчасового уряду в Україні.

3 липня 1917 р. було проголошено II Універсал Центральної Ради. В ньому йшлося про скликання Всеросійських Установчих Зборів, які мають закріпити автономію України, про невідокремлення від Росії, про поповнення складу Центральної Ради і Генерального секретаріату представниками національних меншин.

Дальше погіршення соціально-економічного і військово-політичного становища в Росії призвело до жовтневого перевороту, здійсненого більшовиками на чолі з В. Ульяновим-Леніним. Тимчасовий уряд був повалений, владу захопили більшовики.

У Києві розпочалася боротьба між штабом Київського військового округу та більшовицькими силами. Центральна Рада зайняла нейтральну позицію. 27 жовтня 1917 р. було прийнято Звернення Генерального секретаріату «До всіх громадян України», а 7 листопада проголошено III Універсал. Так виникла Українська Народна Республіка, яка не визнавала більшовицької влади.

Таким чином, на кінець 1917 р. в Україні склалася своєрідна ситуація: на частину її території поширювалася влада ЦР, на іншу частину – радянсько-більшовицька влада, нав'язана Росією. В такій обстановці, в січні 1918 р., було скликано чергову сесію Центральної Ради, на розгляд якої виносилися питання про землю і про самостійність Української держави. IV Універсал, оприлюднений 22 січня 1918 р., зафіксував, що «віднині УНР стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Загальна ситуація ставала дедалі складнішою. Більшовицькі війська стрімко наближались до Києва. 16 січня 1918 р. більшовики підняли повстання в Києві, центром якого став завод «Арсенал». Внаслідок терору з боку нової влади в місті постраждало понад 5 тис. осіб.

33. Назвіть та проаналізуйте етапи українського державотворення 1917-1920 рр.

В листопаді 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку (УНР). Особливою проблемою в національному державному відродженні було утворення в західних регіонах України в жовтні 1918 р. Західної Української Народної Республіки (ЗУНР). І нарешті, майже паралельно з утворенням ЗУНР на більшій частині України, починаючи з листопада 1918 р., проходило відновлення УНР на чолі з Директорією і об'єднання її з ЗУНР. Це також був визначний етап в національно-державному будівництві. На жаль, наприкінці 1920 — на початку 1921 р. процес національного державного відродження був перерваний перемогою об'єднаних радянських збройних сил, встановленням радянської влади на більшій частині України та окупацією західноукраїнських регіонів Польщею, Румунією, Чехословаччиною. З перших днів національно-демократичної революції сталося згуртування національних сил в Україні, і виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, — Української Центральної Ради. З часом Рада мала скликати український парламент і створити відповідальний перед ним уряд. Національний центр був започаткований Товариством українських поступовців (ТУП). Його політичним ідеалом була автономія України в складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави. На співпрацю з поступовцями погодилися й українські соціалісти. До Центральної Ради увійшли також представники православного духовенства, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських та інших організацій, громад і гуртків, представники наукових товариств (Українського наукового товариства, Товариства українських техніків та агрономів, Українського педагогічного товариства та ін.). 3 березня вважається офіційною датою заснування Центральної Ради і початком її історії. 4 березня Центральна Рада телеграмою повідомила Е.Львова і О.Керенського про своє утворення. У телеграмі висловлювалася надія на те, що "у вільній Росії задоволене буде всі законні права українського народу". Офіційне діловодство Ради розпочалося 9 березня, коли обговорювалися питання про виготовлення печатки Центральної Ради, передачу останній будинку Педагогічного музею (тепер — Київський міський будинок учителя), утворення агітаційної школи та ін. Центральна Рада виникла на революційній хвилі народного піднесення як організація, котра ставила перед собою завдання перебудови суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової державної традиції. Головою Ради було обрано видатного історика і громадського діяча М. Грушевського — лідера ТУП. Незабаром М.Грушевський приєднався до українських есерів. На чолі Ради стояли також В.Винниченко, С.Петлюра, С.Єфремов та ін. Визначальна роль у Центральній Раді належала українським соціал-демократам, які мали соціалістичну орієнтацію, розраховану на віддалену перспективу. Найближчим же часом вони прагнули до того, щоб добитися від Тимчасового уряду широкої автономії для України у складі Російської федеративної республіки. Зміст національно-територіальної автономії М.Грушевський розкрив на прикладі "українських земель Російської держави, які прагнуть до того, щоб з них була утворена одна національна територія". Вона "має вершити у себе вдома будь-які свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд". 19

березня у Києві відбулася стотисячна маніфестація, яка завершилася ухвалою резолюції про доручення Центральній Раді вступити у прямі переговори з Тимчасовим урядом щодо зазначених проблем. Протягом усього березня лідери Центральної Ради напружено працювали над скликанням з'їзду, який одержав назву "Всеукраїнський Національний Конгрес". В.Винниченко писав про скликання Конгресу як про перший крок по шляху організації державності. Конгрес відбувся 5—7 квітня. Крім 900 делегатів від демократичних організацій України у роботі Конгресу брали участь запрошені представники від Петрограда, Москви, Криму та Холмщини (Польща). Було виголошено ряд важливих доповідей, як, наприклад, "Державне право і федеративні змагання України" (Дорошенко), "Федералізм та домагання російської демократичної республіки" (Шульгін), "Права національних меншин та їх забезпечення" (Матушевський), "Про спроби створення автономного ладу на Україні" (Крижанівський) та ін. У аду на Україні" (Крижанівський) та ін. У документах, ухвалених Конгресом, визначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України та інших регіонів країни у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення економічних, політичних та інших прав національних меншин, які проживають в Україні; допуск представників України до участі в майбутніх переговорах з Німеччиною; встановлення правового статусу для українців, які проживають в інших губерніях Росії. Конгрес доручив Центральній Раді організувати крайові Ради та поступово встановити українську владу на місцях. Важливим рішенням було також те, що кордони автономних республік мали бути визначені на підставі етнографічного принципу. Серед організаційних питань, які вирішив Конгрес, було обрання депутатів Центральної Ради, у тому числі й до виконкому. Головою Ради став М.Грушевський, його заступниками в Раді — В.Винниченко і С.Єфремов, у виконкомі — Ф. Крижанівський і Д.Антонович.

34. Визначте основні напрями державотворчої діяльності Директорії УНР, наскільки вона була ефективною?

Деклараціями Директорії, оголошеної 26 грудня 1918 р., відновлювалися права, які мали селяни і робітники за Центральної Ради. Всі трудові господарства залишались у попередніх власників непорушними, а решта земель переходила в користування безземельних і малоземельних селян. Було відновлено 8-годинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів. Головним Отаман С. Петлюра висунув гасло: «Геть гетьманців, геть совдепи; нехай живе Директорія!», на яке пристали практично всі отамани. Платформа Директорії, відповідні їй дії спочатку знайшли підтримку мас. Про це свідчили селянські з'їзди. Однак через короткий час селянські з'їзди припинилися, вони оголошувались «більшовицькими». А лідери УСДРП виступили за «справжній демократизм» Установчі збори, демократичні органи самоврядування на місцях тощо, тобто за принципи загального виборчого права. Так створювалася ідейна база для повернення організацій правого флангу – хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів, Січових стрільців, різноманітних отаманів тощо. Від самого початку діяльність нової влади, що постала в Україні 14 грудня 1918 р., була антитезою до внутрішньої політики гетьманського уряду, більшість законів і постанов якого було скасовано. Директорія УНР і надалі планувала дотримуватися ліворадикального політичного курсу, тотожного до курсу Центральної Ради, при цьому часто некритично сприймаючи її досвід і повторюючи помилки. Загалом же, діставши владу, Директорія у внутрішньополітичній діяльності зосередила зусилля на: реалізації ідеї трудових рад тобто рад представників тих прошарків суспільства, що не експлуатують чужої праці як основи державного устрою Української Народної Республіки це рішення було ухвалено на Державній нараді 12–14 грудня 1918 р. Директорії з представниками різних політичних партій; скликання Трудового конгресу – найвищого органу законодавчої влади країни, якому Директорія мала скласти свої повноваження закон УНР від 5 січня 1919 р.; проведення аграрної реформи шляхом ліквідації приватної власності на землю закон УНР від 8 січня 1919 р.; введення національної грошової одиниці – гривні закони УНР від 6 і 24 січня 1919 р.; створення Української автокефальної православної Церкви закон від 1 січня 1919 р. тощо. Визначною але так і не втіленою в життя подією стало проголошення 22 січня 1919 р. Акту соборності України – об'єднання УНР із Західноукраїнською Народною Республікою. У зовнішній політиці Директорія, як і попередні режими, налагоджувала відносини з різними державами, намагаючись піднести авторитет України на міжнародній арені.

35. Визначте роль і місце Української Центральної Ради в процесі українського державотворення.

УЦР, після її офіційного проголошення 17 березня 1917 р. , стала фундатором відродження української нації, політичного і духовного визволення власного народу, яке ще називали “українізацією” та реалізації його права на самовизначення. Саме вона, в період перебування України в епіцентрі Першої світової війни, політичної кризи у Російській імперії (припинення діяльності Держдуми, формування Тимчасового уряду, виникнення двовладдя) та у зв’язку з цими подіями значного погіршення економічного стану українського люду «очолила український національно-визвольний рух, надала українській революційній стихії організованих форм, об’єднала під своїм прапором провідні українські політичні партії, змусила російську революційну демократію рахуватись і вести діалог з українськими національними силами, проголосила Українську Народну Республіку і виступила її будівничим». Тільки завдячуючи УЦР, у новітній період ствердження націй, що для української державності було найголовнішою проблемою кінця 19 – початку 20 ст., із «бездержавної нації» українство трансформувалося у національно свідому, цивілізовану й політичну громаду і це стало апогеєм формування української «історичної нації».

Важливою рисою УЦР було впровадження нею, з перших днів заснування, функції представництва всього українського народу, вона постійно зверталася до народу і діяла від імені народу, що отримало суспільне схвалення. Історична заслуга Центральної Ради полягає в тому, що вона, на відміну від окремих політичних партій, захищала інтереси не якогось одного класу, а перша, публічно й відкрито, почала говорити від імені нації й про потреби нації. УЦР не пропускала нагоди апелювати до народу.

УЦР «в свідомості українських селян постала як «свій», «народний» уряд, котрий вирішуватиме найвагоміші проблеми – проведе земельну реформу, українізує школу та церкву, братиме участь в переговорах щодо закінчення світової війни і тому визнавалася і підтримувалася найширшими колами українців».

Цінним є державницький досвід УЦР формування у складній воєнно-економічній ситуації, самостійної фінансової системи, відокремленої від Росії, процес створення української національної валюти, стабілізації грошового обігу, який також надто проблематичний у сучасному державному будівництві України. За твердженнями П. Гей-Нижника у період «переходу всієї господарської системи від військово-руїницької до мирно-творчої діяльності ...не можуть бути поставлені... без плану, без свідомої в державному масштабі розробленої системи заходів фінансово-економічної політики. ...Для України це особливо складне і багатогранне завдання – ...у різних відношеннях його будувати необхідно з чистого аркуша: створити власну фінансову систему, власні банки, покласти початок власній транспортній, торговельній, промисловій, експертно-імпорتنій політиці; потрібно напрацювати основи соціального законодавства і всю цю політику узгодити відповідно до засад аграрної реформи, націоналізації надр тощо. На думку В. Поліщука, УЦР «робила кроки до створення своєї фінансової системи. Була випущена власна національна валюта – гривня як один із атрибутів держави. Але в силу обставин, викликаних політикою більшовицького російського уряду та проблемою кадрів, не вдалося в Україні завершити створення самостійної валюти і нормалізувати грошовий обіг».

37. Проведіть порівняльний аналіз політики урядів Центральної ради та гетьманату в контексті розбудови укр. державності

Гетьман сформував новий уряд - Раду міністрів - з помірно-консервативних чиновників, військових і суспільних діячів. Головою Кабінету міністрів став Ф. Лизогуб; міністром закордонних справ - Д. [Дорошенко](#) міністром освіти - відомий український політик М. Василенко. Був налагоджений дієздатний адміністративний апарат (почали діяти старости, земські урядники, професійні чиновники, поліція тощо). Однак зміцнення цього апарату русифікованими представниками старого чиновництва являли погрозу Українській державі. У промисловості було ліквідовано робочий контроль на [виробництві](#), заборонялися страйки, скасовувався 8-годинний робочий день і встановлювався 12-годинний;

відновився [залізничний](#) рух завдяки відновленню залізничних колій і мостів, ремонту локомотивів. Відповідно до головного пріоритету у внутрішній політиці - земельного питання - у [липні](#) 1918 р. був розроблений «Проект загальних основ земельної реформи», що викликав різкий протест більшості селян і невдоволення великих землевласників. У цілому ж можна констатувати відновлення в державі поміщицького землеволодіння. Гетьманом Павлом Скоропадським була здійснена спроба створення національної армії, чисельність якої повинна була перевищити 300 тис. осіб. Гетьман прагнув також відродити козацтво в Україні.

В Українській державі була реформована банківська мережа, прийнятий збалансований державний бюджет, вжиті заходи для становлення української грошової системи. При гетьманаті були обмежені демократичні права і свободи. Проводилася політика переслідувань більшовиків, представників інших лівих партій, і також анархістів. Під жорстку [цензуру](#) потрапили газети, заборонялося проведення зборів, мітингів, [маніфестацій](#).

Проте, поряд із серйозними недоліками, що їх виявила УЦР у своїй діяльності, треба зауважити на безсумнівному значенні діяльності цього уряду як для історії українського державотворення, так і для практики сучасного державного будівництва. І це обумовлюється, передусім, тим, що УЦР чітко заявила про права українського народу на свою власну державу, культуру, мову. Всі ці права УЦР намагалася відстоювати не революційним, а еволюційним, парламентським шляхом, який, як виявилось, був приречений на поразку. В цілому ж, як доводять наукові дослідження, діяльність УЦР сприяла національному відродженню шляхом визначення великої, благословенної мети - утворення української державності, розбудови вільної, незалежної України. Отже, в діяльності гетьманату П. Скоропадського, як бачимо, були досягнення і прорахунки. Наголосимо на тому, що своїм «Актом про федерацію з найбільшовицькою Росією» гетьман перекреслив головні здобутки на шляху державотворення, оскільки цей «акт» означав фактично офіційне скасування державної самостійності України

38. Дайте порівняльну характеристику підходам до вирішення етнонаціональних проблем в Україні ЦР-ою, Гетьманським урядом та Директорією УНР.

Центральна Рада.

9 січня 1918 Українською Центральною Радою був ухвалений закон про національно-персональну автономію. Згідно з цим законом кожна з етнонаціональних спільнот Української Народної Республіки отримувала «право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки». Гетьманат Павла Скоропадського.

У Скоропадському побачили лідера, здатного навести лад у країні, не тільки консервативні елементи українського суспільства, яким набридли радикальні експерименти соціалістів із Центральної Ради, а й німецьке командування, яке фактично контролювало ситуацію в Україні.

Гетьманський переворот відбувся майже без жертв (загинули троє офіцерів-гетьманців, застрелився один січовий стрілець та при нез'ясованих обставинах було поранено М. Грушевського, який 29-30 квітня переховувався в казармах). Встановлення нової влади пройшло досить спокійно.

Одразу ж було проголошено про утворення "Української Держави" па чолі з Гетьманом, який тимчасово взяв на себе надзвичайно великі повноваження по особному управлінню краєм. Було відновлено право на приватну власність. Сім з половиною місяців Гетьманщини, як свідчать спогади сучасників, відзначалися відносним спокоєм і відновленням господарства.

Директорія УНР.

Надзвичайно складною для Директорії стала проблема формування регулярних збройних сил. Командири нерідко виявляли самоправство, не бажали опановувати новітні методи ведення бою й управління військами. Доводилося постійно здійснювати кадрові перестановки, посилати каральні загони проти бунтівних частин, страчувати отаманів.

16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила війну більшовицькій Росії, що засвідчило країнам Європи принципове відмежування українських соціалістів від російських більшовиків.

Напружена боротьба точилася серед прихильників класових та загальнодемократичних принципів будівництва української державності. Було вирішено дотримуватися "трудового принципу". Вибір такої форми влади зумовлений особливістю етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, адже в ньому за соціально-класовою структурою в українському суспільстві домінувало селянство. Тому суперечності між етнічно українським селом та інонаціональним містом, українським селянством і чужоземним панством суттєво впливали на ідеологію державотворення доби Директорії. На думку провідників УНР, "трудовий принцип" передбачав владу трудового народу при позбавленні представників експлуататорських класів виборчих прав.

Провідні в Директорії партії — УСДРП та УПСР — залишалися адептами соціалістичного будівництва, але якщо соціал-демократи були прихильниками поступового просування до соціалізму, то есери виступали за якомога швидке перетворення суспільства завдяки реформам, революційним заходам.

39. Проаналізуйте діяльність уряду Західноукраїнської Народної Республіки, визначте роль і місце ЗУНР в історії державотворення.

Українська Національна Рада постановила взяти долю народу в свої руки. В її рішенні було записано: 1) всі українські землі під орудою Австрії становлять єдину етнографічну ціліність; 2) тепер вони представляють окрему Українську державу; 3) всі національні меншини мають вислати до Української Національної Ради своїх делегатів; 4) Українська Національна Рада прийме найближчим часом конституцію нової держави; 5) Українська Національна Рада приймає рішення, що на майбутній мирній конференції український народ презентуватимуть його власні представницькі органи, оскільки австрійська влада не має права говорити від імені незалежної України.

Це рішення було проголошено 19 жовтня 1918 р., і цей день є початком існування ЗУНР. Вищі органи влади і управління ЗУНР. З проголошенням ЗУНР вищу владу захопила Українська Національна Рада. Саме з цього виходив Основний тимчасовий закон, прийнятий 13 листопада 1918 р. на сесії Української Національної Ради. В ньому, зокрема, говорилося: 1) держава, проголошена Українською Національною Радою 19 жовтня 1918 р., має назву Західна Українська Народна Республіка; 2) до неї входять всі українські етнографічні території, що знаходяться під управлінням Австрії; 3) ця територія утворює самостійну ЗУНР; 4) її сувереном є увесь народ, що обирає своїх представників до Установчих зборів ЗУНР, а Українська Національна Рада і державний Секретаріат здійснюють владу; 5) гербом ЗУНР є золотий лев на синьому полі. Одним з основних завдань діяльності уряду ЗУНР було об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки зі Східною Україною. 10 листопада було схвалено резолюцію про те, що Державний Секретаріат має вжити заходів щодо об'єднання усіх українських земель в одній державі. Проте боротьба з Польщею продовжувалася, але була не під силу галицьким військам, які залишили Львів. 5 листопада 1918 р. до Києва було направлено делегацію, яка мала просити гетьмана подати військову допомогу, а саме — направити під Львів корпус січових стрільців під командуванням полковника Є.Коновальця. Гетьман погодився на це.

40. Визначте причини поразки українського національного руху на західноукраїнських землях у 1918 – 1919 рр. Причини поразки ЗУНР.

- ЗУНР опинилася в міжнародній ізоляції, без військової і дипломатичної підтримки європейських держав;
- прихильне ставлення країн Антанти до Польщі;
- УНР, воюючи на декількох фронтах у 1918-1919 рр., не могла захистити територію ЗУНР від польських військ;
- ЗУНР не створила з економічних причин достатню за чисельністю і військовим оснащенням армію, здатну захистити суверенітет держави та її територію;
- поразка Української Народної Республіки.

(також і до наступного питання:)

Чому ж зазнала поразки українська революція? Що підточило її сили? Чи в цьому винні зовнішні сили, чи сам український народ і його еліта та провідники? Можна стверджувати, що основними причинами були:

1) порівняно **низька національна свідомість** народних мас, на яких негативно позначилась більше, ніж двохсотлітня московська неволя;

2) **недостатня відданість ідеї державності** з боку революційних лідерів, їх соціалістична і переважно проросійська орієнтація;

3) **відсутність сильної української національно-демократичної партії**, яка б з'єднала окремі політичні потоки в єдине державне річище;

4) **слабкість соціальної бази** Української Народної Республіки, переважна опора на селянство і на нечисленну інтелігенцію, недостатня підтримка української революції з боку міського пролетаріату і великих землевласників;

5) **відсутність добре організованої, матеріально-забезпеченої, регулярної армії** і належного контролю за нею;

6) **надмірна молодість, як керівників, так і всього українського руху, відсутність певного досвіду** в питаннях державницьких справ, зовнішньої політики, фінансів, армії та й навіть взаємовідносин між собою;

7) важливим залишається **зовнішній фактор**. Українській Народній Республіці **так і не вдалося здобути визнання на міжнародній арені**, отримати реальну матеріальну й моральну допомогу інших країн.

Зрештою, Україна зазнала прямої агресії з боку сусідів, у першу чергу – більшовицької Росії. Усе це призвело до ліквідації Української Народної Республіки, насадження більшовицького правління на більшості українських земель. Але разом з тим, слід зазначити, що без Української Народної Республіки не було б Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), проголошеної більшовиками у січні 1919 р. Українці, принаймні формально, отримали право жити у складі власної автономної держави.

41. Назвіть та проаналізуйте причини поразки українського національного руху 1917-1920 рр.

- 1 Порівняно низька національна свідомість народних мас, на яких негативно позначилась понад двохсотлітня московська неволя
- 2 недостатня відданість ідеї державності з боку революційних лідерів, їхня соціалістична і переважно проросійська орієнтація
- 3 відсутність сильної української національно-демократичної партії, яка б з'єднала окремі політичні потоки в єдине державне річище
- 4 слабкість соціальної бази Української Народної Республіки, переважна опора на селянство і на нечисленну інтелігенцію, недостатня підтримка української революції з боку міського пролетаріату і великих землевласників
- 5 відсутність добре організованої, матеріально-забезпеченої, регулярної армії і належного контролю за нею
- 6 надмірна молодість як керівників, так і всього українського руху, відсутність певного досвіду в державницьких справах, зовнішній політиці, фінансах, армії та й навіть відносинах між собою
- 7 важливим залишається зовнішній фактор. Українській Народній Республіці так і не вдалося здобути визнання на міжнародній арені, отримати реальну матеріальну й моральну допомогу інших країн. Зрештою, Україна зазнала прямої агресії сусідів, у першу чергу – більшовицької Росії. Все це призвело до ліквідації Української Народної Республіки, насадження більшовицького правління на більшості українських земель. Але разом з тим слід зазначити, що без Української Народної Республіки не було б Української Соціалістичної Радянської Республіки УСРР, яку проголосили більшовики в січні 1919 р. Українці, принаймні формально, отримали право жити в складі власної автономної держави.

42. Визначте особливості процесу входження України до складу СРСР.

Території усіх республік, що увійшли до Союзу, свого часу були **об'єднані в межах Російської імперії**. Між ними існували тісні економічні зв'язки, спеціалізація економічних районів, своєрідний розподіл праці.

Під час громадянської війни військові сили й управління командними висотами економіки радянських республік були об'єднані, утворився воєнно-політичний союз. У зв'язку з підготовкою Генуезької конференції **між радянськими республіками склався дипломатичний союз**.

Значну роль у зміцненні та посиленні об'єднавчої тенденції відігравало те, що **всі республіки мали однакову політичну структуру**, яка характеризувалася **монопартійністю**. **Реальна влада на місцях належала єдиній, жорстко централізованій більшовицькій партії**, керованій московським ЦК. **Втрата Україною незалежності** відбувалася протягом тривалого періоду, **поступово, у процесі входження УСРР до складу Союзу РСР**, який умовно можна поділити на кілька етапів:

I етап (червень 1919 – грудень 1920 р.) – **утворення «воєнно-політичного союзу»** радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави. У червні 1919 р. ВЦВК прийняв постанову «Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії». Об'єднання створювалося лише «на час соціалістичної оборонної війни», але, по суті, стало першим реальним кроком до відновлення унітарної держави. Хоч цьому особливо противився Х. Раковський, який з січня 1919 р. очолював уряд Радянської України.

II етап (грудень 1920 – грудень 1922 р.) – **формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету**. 28 грудня 1920 р. представники Росії – **Ленін і Чичерін** та представник України **Раковський підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами**. І хоча формально проголошувалися незалежність і суверенітет обох держав, взятий на централізацію курс посилювався. У цей час об'єднаними і керованими центром були вже не 5, як у попередній період, а 7 наркоматів: військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу та вищих рад народного господарства.

III етап (грудень 1922 – травень 1925 р.) – **утворення СРСР, втрата Україною незалежності**. 30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР затвердив декларацію про утворення **Союзу РСР і союзний договір**. Союз складався з чотирьох республік – РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Не вірячи в те, що **Сталін щиро відмовився від ідеї автономізації**, Х. Раковський наполягав на необхідності реальних гарантій рівноправності та суверенності республік у межах СРСР. Характерно, що вже на цьому етапі формування СРСР Раковський вказував на серйозну негативну тенденцію – зародження диктату союзних відомств. На жаль, делегати з'їзду його не підтримали, а в липні цього ж року Раковського було звільнено з посади Голови Раднаркому України.

У цей період процес ліквідації суверенітету України вступає у свою завершальну фазу. 26 січня 1924 р. відбувся **II з'їзд Рад СРСР**, який **остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу**. У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально **кожна республіка мала право виходу з СРСР**, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на **жорстко централізовану, унітарну державу**. У травні 1925 р. завершується процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якому було законодавче закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу.

43. Охарактеризуйте політичне і соціально-економічне становище України в перші роки після завершення революції та громадянської війни.

Економічне становище України було надзвичайно важким. Майже 7 років воєн і громадянської смуту довели Україну до стану руїни. Загибло близько 1,5 млн. осіб. Через нестатки й розруху сотні тисяч людей залишали міста, йдучи до сіл у пошуках хліба. Практично припинилося виробництво товарів. У 1921 р. промислове виробництво становило лише 5–10 % довоєнного. Не працювали цілі галузі виробництва.

Найбільша частина України з населенням майже 40 млн. стала об'єктом небаченого за своїми масштабами експерименту, який, на думку його ініціаторів, мав на меті побудову найпередовішої в світі економічної та політичної системи. Одним із перших кроків на цьому шляху стала запроваджена в роки громадянської війни політика „воєнного комунізму”. Відповідно до неї проводилася націоналізація всієї промисловості й торгівлі, на селі запроваджувалася продрозкладка, за якою селянам залишали мінімальні норми продовольства, решта ж конфісковувалась державою. Заборонялася приватна торгівля і запроваджувався розподіл продуктів за картковою системою, вводилася обов'язкова трудова повинність. Здійснювалося насильство над економікою, над законами економічного розвитку.

Їхнє місце зайняли партійні директиви та політичні рішення. Внаслідок цього економічна і політична криза ще більше поглибилася. Війна, „воєнно-комуністичні” методи та розруха майже знищили торгівлю, вбивали найменші економічні стимули до продуктивної праці й ефективного господарювання, руйнували грошову систему, призвели до зростання безробіття, викликали масове невдоволення. Свідченням останнього стали виступи робітників, повстання селян.

44. Визначте причини проведення політики українізації в УРСР в 1920-ті – на початку 1930-х років та проаналізуйте її основні наслідки.

Українізація 1920—30-х — тимчасова політика ВКП(б), що мала загальну назву [коренізація](#) — здійснювалась з 1920-х до початку 1930-х років ЦК [КП\(б\)У](#) й урядом [УРСР](#) з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя, а також в адміністрації — як державної мови республіки, прийняття в члени партії та у виконавчу владу українців

Політика [українізації](#) суперечила великодержавним прагненням ВКП(б), але була вимушена ворожим ставленням до радянської влади з боку українців, національна свідомість яких зросла за попередні десятиліття, і, особливо,

внаслідок національної революції [1917—1920](#) років, а також загрозою інтервенції Польщі, підтримуваної [Антантою](#). Зважаючи на ці небезпеки (подібні й в інших республіках), ВКП(б) змушена була піти на поступки національним рухам, насамперед українському, і по перших роках відверто великодержавницької політики у низці постанов з'їздів, 4 конференцій визнала остаточність запровадження в школі й адміністрації рідної мови національних республік, при одночасному збільшенні питомої ваги місцевих кадрів у всіх ділянках економіки й культури. У результаті цієї зміни політики Раднарком видав [27 липня 1923](#) декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», за яким українська мова запроваджувалася в усіх типах шкіл з визначеними термінами їх українізації.

Другий декрет, ухвалений ВУЦВК і [Раднаркомом УСРС 1 серпня 1923](#), «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» зобов'язував запроваджувати українську мову на всіх щаблях державного управління. Але обидва ці декрети (хоч ухвалені на підставі постанов XII з'їзду РКП(б) ([17—24 квітня 1923](#)), на якому представники національних республік дуже гостро піднесли національне питання) наражалися на опір у самій [КП\(б\)У](#) (комуністична партія більшовиків України), де на ті часи українці становили меншість (КП(б)У тоді складалася в переважній більшості з росіян й осіб інших національностей, байдужих, а то й ворожих українській культурі). Інтенсивніша українізація почалася щойно з [1925](#), коли під тиском української частини [КП\(б\)У](#) були усунені з постів секретарів її ЦК [Е. Квірінг](#) і Д. Лебедь, які доти одверто виступали проти будь-яких поступок українській культурі. У [квітні 1925](#) ЦК [КП\(б\)У](#) ухвалив резолюцію про українізацію, в якій було зазначено, що «справа зміцнення союзу робітничого класу з селянством і зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження ком. сил усієї партії для опанування української мови та українізації...» [30 квітня 1925](#) ВУЦВК і [Раднарком УСРС](#) ухвалили спільну постанову про заходи щодо термінового проведення повної українізації радянського апарату, а пленум ЦК [КП\(б\)У 30 травня](#) — резолюцію на українізацію партійного та проф. апарату і радянських установ. Головною роллю у дальшому здійсненні українізації відігравав Народний комісаріат освіти (якому тоді підпорядковувались й усі ділянки культури), очолений до [1926](#) [О. Шумським](#), а після його усунення [М. Скрипником](#). Москва пильно стежила за процесом культурного відродження України і, боячися зміцнення тенденцій до її усамостійнення, почала гальмувати **українізацію** уже на самих її початках: лист [1926](#) [Й. Сталіна](#) до [Л. Кагановича](#) з попередженням проти ухилу [М. Хвильового](#), який кинув гасло «геть від Москви» і жадав повної українізації пролетаріату; того ж року усунення [О. Шумського](#) з України; [1928—1929](#) ліквідація літературних організацій [ВАПЛІТЕ](#) і [Ланка-МАРС](#), пізніше журнал [«Літературний ярмарок»](#) і [«Пролітфронт»](#), переслідування неокласиків; ліквідація [УАПЦ](#), розгром [Української Академії Наук](#); заслання [М. Грушевського](#) до Москви ([1931](#)) тощо. Остаточно українізація була припинена з призначенням у січні [1933](#) [П. Постишева](#) секретарем ЦК [КП\(б\)У](#). Протягом [1933—1934](#) у постишевському терорі більшість діячів українізації були ліквідовані або заподіяли собі смерть ([М. Хвильовий](#), [М. Скрипник](#) й ін.), і відтоді неофіційно почалася [русифікація](#), яка особливого прискорення набрала по [Другій світовій війні](#).

45. Проаналізуйте особливості індустріалізації промисловості і колективізації сільського господарства в Україні. Якими змінами в соціальній структурі суспільства позначилися ці процеси?

Наприкінці 1920-х рр. партійно-державне керівництво посилило відчуження виробника від засобів виробництва і стало на шлях директивного планування. З жовтня 1928 р. розпочалася перша п'ятирічка. П'ятирічний план (1928–1932 рр.) передбачав напружені темпи приросту промисловості, які потребували інтенсифікації праці робітників через соцзмагання, зустрічні плани, рух новаторів, стимулювання орденами тощо.

Результатом бурхливого розвитку важкої промисловості стала урбанізація. Якщо до індустріалізації в місті мешкав лише кожен п'ятий мешканець України, то наприкінці 30-х рр. – кожен третій.

Ще одним наслідком індустріалізації стало розгортання українізації робітничого класу, формування національного робітничого класу, який до цього був переважно російським, а також технічної інтелігенції.

1929 р. партійно-державне керівництво у зв'язку з новою економічною доктриною розпочало масову колективізацію. Виходячи з того, що селяни без ентузіазму ставилися до неї, а також з особливостей економічного розвитку СРСР, Сталін і його прибічники в Політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробили регіональну систему з відповідною хронологізацією залучення селян до колгоспів. Комісія порушила проблему «куркульства». На той час заможні селяни становили невелику групу. Ще під час зрівняльного поділу землі в 1920–1923 рр. влада винищила більшість тих, хто будував добробут на широкому застосуванні найманої праці. В 1930 р. заможних господарів (тих, хто своєю працею створив якийсь достаток) було оголошено куркулями. В Україні розпочалося запровадження політики «ліквідації куркульства як класу». Тих, хто брався за зброю, розстрілювали. Селян-середняків, які не вступали до колгоспу, оголошували підкуркульниками. «Ліквідація куркульства» на практиці означала не тільки знищення верстви заможних селян-господарів, а й намагання створити на селі нові виробничі потужності соціалістичного типу.

Не остання роль в індустріалізації та колективізації належала громадським організаціям. Третій (1926 р.) та четвертий (1928 р.) з'їзди профспілок України, виконуючи рішення з'їздів партії про соціалістичну індустріалізацію, підготовку робітників та технічних кадрів, свою роботу тісно пов'язали з виробництвом. Це проявлялась у розгортанні наприкінці 20–30-х рр. масового соціалістичного змагання, ударництва та стаханівського руху.

Певну роль відігравали робітничі профспілки в соціалістичній перебудові сільського господарства. Так, у 1929–1933 рр. вони, за дорученням ЦК КП(б)У, надіслали до села близько 9 тис. робітників з числа т. зв. 25-тисячників, які проводили колективізацію.

Комсомол України також було залучено до індустріалізації, колективізації сільського господарства. За роки першої п'ятирічки понад 36 тис. комсомольців виїхало на шахти Донбасу, 9,5 тис. працювало на будівництві ХТЗ, 3 тис. – Дніпрогесу. Посланці комсомолу України працювали на спорудженні Сталінградського тракторного заводу, Урало-Кузнецького комбінату, будували Комсомольськ-на-Амурі. 1936 р. на 50 шахтах Донбасу комсомольці ставали стахановцями.

Комсомольські організації України, беручи участь у колективізації сільського господарства, в 1933 р. відправили понад 2500 чол. на роботу секретарями колгоспних комсомольських осередків, 849 чол. – на посади помічників начальників політвідділів МТС. З комсомолу вийшла плеяда героїв праці – Є. Романько, П. Ангеліна, М. Демченко, М. Гнатенко, М. Мазай, П. Кривонос та ін.

Для зміцнення партійного впливу на селі в 1933 р. було створено політвідділи при МТС і радгоспах. Їхніми начальниками призначали комуністів зі значним партійним стажем. В Україну начальників політвідділів присилали здебільшого з Росії (56%). Заступниками начальників політвідділів обов'язково були працівники держбезпеки (ОДПУ).

46. Назвіть причини, охарактеризуйте розмах політичних репресій в Україні у 1930-ті рр.

У 1930-му році було організовано процес, спрямований проти шкідницької організації — буржуазно-кадетської «Промислової партії». Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. Цього разу на суді всі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 з них були засуджені до розстрілу. Цей процес було сфальсифіковано. Після цих процесів найнезначніші неполадки в роботі можна було списати на шкідництво.

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції, їх звинувачували в підготовці терористичних актів, шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україну. Усі звинувачення ґрунтувалися на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Жодних документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 р. Приховати таке масштабне лихо, як голод і смерть мільйонів людей, було неможливо, тому влада намагалась відвести від себе можливі звинувачення і перекинути їх на «шкідників» — передусім фахівців сільського господарства. У 1933 р. Сталін обвинуватив професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та тощо».

Справжній погром було вчинено в харківських сільськогосподарському та зоотехнічному інститутах.

Посилення тоталітарного режиму передбачало ліквідацію верств населення, які могли критикувати існуючий лад. Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій, їй необхідні були люди, які повністю підтримували б її політику, не розмірковуючи щодо її доцільності.

Одразу ж було «викрито» велику кількість «терористів» у Москві, Ленінграді та Києві. У Києві відбувся суд (13-15 грудня 1934 р.) над учасниками об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом терористичних актів, шкідництва та диверсій.

У березні 1935 р. відбувся новий процес, тепер уже у справі «боротьбистів», за яким О. Полоцький, Ю. Мазуренко, Г. Епик, О. Ковінька та інші колишні члени УКП (боротьбистів) звинувачувалися у підривній роботі проти КП(б)У, підготовці терористичного акта щодо Сталіна тощо. Усі 17 осіб, які проходили за процесом, у тому числі й М. Куліш, який ніколи не належав до

партії боротьбистів, були засуджені до позбавлення волі строком на 7-10 років. У 1937 р. більшість з них була розстріляна (процес «боротьбистів-2»).

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 р. Суттєво **змінилася спрямованість репресій**. Якщо наприкінці 20-х—на початку 30-х років вони в основному були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935-1936 рр. — проти **учасників колишньої опозиції, ухилів, не більшовицьких партій**. З 1937 р. репресії захопили широкий загальний партійних, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багатовидатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль» Леся Курбаса, засновника школи монументального мистецтва Михайла Бойчука, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та інших, (до 500 українських письменників).

Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. **Під кулі йшли цілі райкоми, міськкоми, обкоми партій**, а вслід за ними — нові склади партійних комітетів, які ледве встигали приступати до роботи. Репресії здійснювались за планом під централізованим керівництвом.

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільству. Була **понівечена доля мільйонів людей**. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції, зруйновано генофонд. Засобами репресій в Україні утвердився **сталінський тоталітарний режим**.

47. Визначте особливості суспільно-політичного і національного руху на західноукраїнських землях у складі Польської держави в 1920-ті – 1930-ті роки.

Після українсько-польської війни у Східній Галичині і перемоги Польщі у цьому конфлікті більшість західних українців, колишніх підданих Австро-Угорської імперії, увійшли до складу Польської держави. Решта опинилися під владою Румунії (Північна Буковина і Західна Бессарабія) та Чехословаччини (Закарпаття). Українські землі обіймали 130 тис. кв. км (тодішня територія України становила близько 450 тис. кв. км). На цих землях проживало понад 10 млн. чоловік або майже 30% населення Польщі. До 1923 р. українські організації відмовлялися визнавати польське правління і лише після рішення Антанти про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною почали брати участь у конституційних державних установах.

Промисловість українських регіонів у Польщі спеціалізувалася на переробці сільськогосподарської та мінеральної сировини. Підприємства нафтодобувної, хімічної, деревопереробної та інших галузей належали іноземному або польському капіталу. Позиції українських підприємств були сильними тільки в кооперації. Тут були створені потужні кооперативні об'єднання - "Центросоюз", "Маслосоюз", "Центробанк", "Народна торгівля". Кооперація стала економічною базою національного руху в цьому регіоні. Важливе суспільне значення мала діяльність українських політичних партій. Найбільш впливовою серед них було Українське національно-демократичне об'єднання (УН ДО), яке прагнуло до

політичного компромісу у польсько-українських відносинах. На установчому з'їзді в липні 1925 р. головою УНДО було обрано Дмитра Левицького. Як правило, УНДО збирало найбільшу кількість українських мандатів у сеймі. Серед інших партій найбільш помітними були: радикальна партія, соціалістична партія. Нелегально з червня 1923 р. діяла Комуністична партія Західної України (КПЗУ). У 1938 р. за наказом Сталіна вона була розпушена. Організаційне оформлення націоналістичної течії в українському визвольному русі започаткували січові стрільці як найбільш боєздатна частина армії УНР. У липні 1920 р. в Празі під головуванням незмінного командира січових стрільців Євгена Коновальця було ухвалене рішення про продовження боротьби в нових організаційних формах безпосередньо в Україні. Через місяць у Львові утворили перший осередок Військової організації - УВО (Українська військова організація). Командиром УВО став Є. Коновалець. На першому з'їзді в Празі в серпні 1920 р. були ухвалені ряд постанов, де говорилося, що завданням УВО є розбудова Української соборної самостійної держави. 28 січня - 3 лютого 1929 р. у Відні на першому конгресі представники УВО та радикально настроєні студентські групи і молодь утворили Організацію українських націоналістів (ОУН). ОУН дотримувалась військових, організаційних основ, суворої дисципліни й стала на шлях політичного терору проти представників польської влади. Водночас вона прагнула створити широкий революційний рух, спрямований на відродження української державності. ОУН мала значний вплив у багатьох господарських, освітніх, насамперед молодіжних організаціях, влаштовувала масові політичні демонстрації, акції протесту, енергійно поширювала свої ідеї в масах. Залучення до ОУН молодих, енергійних, ідеалістично настроєних, здатних до самопожертви людей зробило ОУН найбільш динамічною і впливовою політичною силою в Західній Україні 30-х років. З роками між закордонним проводом націоналістів і молодими бойовиками в Західній Україні (С.Бандера, І.Климів, М.Лебідь, Я.Отецько, Р.Шухевич) склалися напружені стосунки. Напередодні II світової і Великої Вітчизняної воєн ОУН залишилася без керівництва і незабаром розкололася.

В такій складній і напруженій ситуації західноукраїнські землі були втягнуті у Другу світову війну, яка принесла народові нові страшні втрати, призвела до неймовірного загострення старих і породжених воєнним протиборством двох диктаторських режимів суперечностей.

48. Висвітліть складові процесу «радянізації» Західної України після її включення до складу СРСР, позитивні і негативні наслідки.

За 2 десятиріччя перебування у складі Польської держави українці зазнали так багато утисків, що сприйняли її загибель без усякого жалю. Якщо початок світової війни здавався людству політичною катастрофою, то тут панував протилежний емоційний настрій. Раділи, бо реалізовано було мрію багатьох поколінь про соборну Україну.

У перші дні після приходу Червоної армії повсюди утворювались ревкоми. Надалі було, організовано тимчасові управління в центрах воєводств та повітів і в містах. У селах створювалися селянські комітети.

Партапарат підготував керовані вибори за лічені дні. Народні Збори відкрилися 26 жовтня. Вони прийняли декларацію, в якій проголошувалося встановлення радянської влади на території Західної України і висловлювалися прохання про прийняття краю до складу СРСР і УРСР. Було затверджено також декларацію про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Напр. року старий адміністративно-територіальний устрій краю було скасовано. На його території утворилось 6 обл. — Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська й Тернопільська. 1940 р. в цих обл. було проведено 2 кампанії виборів — до Верховних Рад СРСР і УРСР (у березні) й до місцевих рад (грудень).

Тут-таки розпочалися перетворення, що мали зрівняти соціально-економічний лад з радянським. На підприємствах, які стали державними, заново створювалися профспілкові організації. Десятки тисяч безробітних дістали робочі місця. Зокрема на шахтах Донбасу. Кожен завод чи фабрика отримали шефа — відповідний виробничий колектив у східних обл., який зобов'язувався всіляко допомагати, навіть матеріально. Платня робітників істотно зросла. За рахунок коштів державного бюджету відкривалися лікарні й школи, створювалися санаторії, будинки відпочинку.

До кінця 1939 р. 471 тис. безземельних або малоземельних селян одержали понад 1,1 млн. га поміщицької землі, десятки тисяч коней і корів. Уряд дав позички, на які селяни змогли закупити, у тому числі в колгоспах східних обл., до 40 тис. корів.

За мінімальну плату новостворені машинно-тракторні станції почали співробітничати з селянськими господарствами, надаючи їм допомогу в обробці землі. Започатковувалася також мережа невідомих раніше в Західній Україні державних ветеринарних пунктів і контрольно-насінневих станцій. 1/3 селянських господарств було звільнено від податків. Усі селянські господарства після націоналізації землі перестали виплачувати орендну плату, що відчутно позначилося на їхньому матеріальному становищі. Таким чином, радянська в місті й на селі проводилась методами, які поліпшували життєвий рівень населення, особливо його найбідніших верств.

У міру того як війська займали територію, край почало плюндрувати відомство Л. Берії. Головний удар спрямовувався проти політичної і культурної інфраструктури, створеної українською інтелігенцією упродовж багатьох десятиріч за несприятливих умов австрійського й польського панування. Власне, тут знищували або депортували на схід не окремих осіб, а цілі соціальні верстви. Висилалися всі, хто «міг би» чинити опір новим порядкам.

Шляхом активної «радянської» планувалося відтіснити «старе» (звичаї, релігію, організацію праці та ін.) і ствердити «нове» з метою «органічного» приєднання цього регіону до складу СРСР.

49. Висвітліть «українське питання» в європейській політиці напередодні Другої Світової війни.

Напередодні Другої світової війни **роз'єднаність українських земель, їхнє перебування у складі чотирьох держав**, що мали різний соціально-політичний устрій, були важливим **дестабілізуючим чинником політичного життя Європи**. Це робило українське питання **клубком серйозних суперечностей**, а «українську карту» - серйозним козирем у дипломатичній грі.

Українське питання у вузькому розумінні - це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому - це питання про умови і механізм **возз'єднання українських земель та створення власної української державності**.

Напередодні Другої світової війни чітко визначилися **три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання**.

Перша група - СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина - країни, до складу яких входили українські землі, їхня основна мета - **втримати вже підвладні землі й приєднати нові**.

Друга група - Англія, Франція і частково США (тобто країни - творці **Версальсько-Вашингтонської системи**), які своїм втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом **задовольняли свої геополітичні інтереси**.

Третя група - Німеччина, яка, борючись за «життєвий простір», **претендувала на українські землі**, і **Угорщина**, яка, будучи невдоволеною умовами Тріанонського мирного договору 1920 р., **домагалася повернення Закарпатської України**.

Драматизм полягав у тому, що багатомільйонний **український народ самотійно не міг вирішити українського питання**. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від **співвідношення сил**, які могли ці інтереси захистити.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина.

50. Дайте характеристики німецького окупаційного режиму на українських землях в роки Другої Світової війни та проаналізуйте його наслідки.

Коротка історія національного відродження на Сході України у перші місяці німецько-радянської [війни](#) закінчилась із встановленням нового, брутальнішого й жорстокішого режиму окупації в кінці осені - на початку зими 1941-1942 рр., після приїзду керівника Райхскомісаріату «Україна» гауляйтера Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю і вірністю Гітлерові. У своїй промові, виголошеній у грудні 1941 р., Кох не гарантував місцевим жителям жодних прав, крім права [релігії](#). Один із перших ударів був спрямований проти націоналістичного руху. Приводом стало святкування 20-ї річниці розстрілу під Базаром, організоване ОУН(м). У ньому взяло участь близько 40 тис. українців з різних районів Райхскомісаріату. Розмах цього святкування викликав тривогу у німців. Почалися масові арешти серед організаторів та учасників цієї акції. У кінці листопада - на початку грудня німці затримали 720 чоловік, більшість з них були розстріляні або повішені. Взимку 1941-42 рр. у Києві арештували і розстріляли групу [мельниківців](#), яких німці запідозрили у підпільній діяльності: літераторів [Олену Телігу](#), Івана Ірлявського та Івана Рогача, головного редактора газети «Українське слово», проф. В. [Багалія](#) та ін. Репресії зачепили обидві [фракції](#) ОУН: ще 25 листопада 1941 р. німецька [влада](#) видала наказ про арешти й таємні страти без суду [бандерівців](#).

Репресій зазнав не лише рух за незалежність, а й усе національне життя. Всі українські [громадські](#) організації - від Червоного Хреста аж до спортивних клубів - були розпущені. Із січня 1942 р. усі школи понад четвертий [клас](#) мали закритись. Ліквідації підлягала більшість драматичних театрів, хорів і опер. Зі 115 газет, що виникли влітку 1941 р., залишилося лише 40, та й ті підлягали [цензурі](#). Недозволялося друкування книг і журналів.

Монополію на ведення пропаганди мала виключно окупаційна влада. При німецькому командуванні був створений спеціальний батальйон пропаганди під назвою «Україна». Поряд з об'єктивною інформацією про більшовицькі злочини ([колективізацію](#), [голодомор](#) і репресії) поширювалося дуже багато відвертої дезінформації - про здачу радянським урядом Москви та [Ленінграду](#), про перехід на бік німців Молотова й Ворошилова тощо.

[Політика](#) окупаційної влади, так званий план «Ост», мала відверто расовий характер. Панівною нацією мали бути німці (Herrenfolk). Адольф Гітлер планував переселення до України у найближчі 20 років 20 млн. німців. Це було частиною його стратегічного плану завоювання для арійської раси «життєвого простору» на Сході. Єдину привілейовану групу серед місцевого населення становили ті, хто мав частково німецьке походження (Volksdeutsche). Українці, як і інші слов'яни, трактувалися як недолюди (Untermenshen); їхнє історичне призначення полягало у тому, щоб слугувати вищій арійській расі. Ставлення до них з точки зору нацистів було не моральним, а чисто технічним питанням: як найкраще використати людський потенціал для побудови тисячолітнього Рейху. Воно мало розв'язуватися трояко: одна частина місцевого населення підлягала винищенню, інша — зведенню до статусу рабів, решта - виселенню на схід, до Азії.

Найгіршим було становище євреїв і циган, на яких чекало поголовне знищення. Майже у кожному місті відбувалися масові страти. Після захоплення Києва у Бабиному Яру лише за два дні (29 і 30 вересня 1941 р.) було розстріляно 33,7 тис. євреїв. Розстріли у Бабиному Яру набули регулярного характеру (вони провадилися щовівторка і щоп'ятниці); за час окупації тут знищили понад 100

тисяч чоловік. Узагалієврейська громада України за роки нацистської окупації втратила близько 1,8 млн. чоловік (до війни вона налічувала 2,5 млн. осіб). Це було складовою частиною трагедії Голокосту - знищення 6 млн. євреїв Європи нацистами та їх поплічниками за роки Другої світової війни.

Голодом і насильством фашисти винищили в Україні 4,5 млн. осіб. «Імперією смерті» почали називати систему нацистських концентраційних таборів. В Україні зафіксовано майже 300 місць масових страт населення, діяло 180 концтаборів, існувало 50 гетто.

Гітлерівцями було організовано масове знищення військовополонених. їх використовували на важких і небезпечних роботах, що, як правило, тривали 12-18 годин на день. У таборах для військовополонених існували мізерні норми харчування, не було медичної допомоги. Звичайним явищем стало катування людей: спалювання чи закопування живцем у землю, цькування собаками і т. п.

Справжньою трагедією для України стало вивезення людей, у першу чергу - молоді, на роботу до Німеччини. Дуже швидко депортації до Третього рейху набули примусового характеру, а молодь вивозили, починаючи з 14 років. Усього протягом 1942-1944 рр. з України було вивезено 2,5 млн. чоловік. Десятки тисяч людей, насильницьким чином відправлених на каторжні роботи до Німеччини, загинули на чужині від виснаження, хвороб і травматизму.

Недивно, що злочинний «новий порядок», який гітлерівці запровадили на окупованих територіях, викликав широкий рух Опору, до якого увійшли сотні тисяч патріотів. Він став складовою частиною загальної боротьби з окупантами.

51. Розкажіть про внесок українських науковців у перемогу СРСР в роки Другої Світової війни.

З початком війни відбулось **об'єднання кількох інститутів Академії наук України**, які були евакуйовані на Схід. Переважна їх більшість, а також Президія АН України працювали в Уфі.

Свій вагомий внесок у досягнення перемоги зробили українські вчені. Діяльність науково-дослідних установ України в евакуації була спрямована перш за все на надання науково-методичної і практичної допомоги оборонній промисловості, сільському господарству, госпіталям та лікувальним установам тощо.

Так, колектив Інституту електрозварювання АН УРСР, очолюваний **Є. Патоном**, успішно застосував свої довоєнні розробки для налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34 під флюсом. Група українських учених на чолі з академіком М. Доброхотовим **розробила нові методи виплавки броньованих сталей**. Колектив фізико-технічного інституту АН України розробив **висококалорійний терміт для мін і снарядів**, **більш досконалі конструкції торпед**, створив **радіолокатор та автоматичні системи пеленгації, прилад для знешкодження морських мін**.

Сотні тисяч воїнів повернули до життя колективи лікарів України на чолі з М. Стражеско (інтенсивно працював над вивченням ранової інфекції і ранового сепсису), В. Філатовим (хірург-офтальмолог), Р. Кавецьким, О. Палладіним. Інститутом клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом академіка **О. Богомольця** були розроблені **ефективні методи лікування ряду інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань**.

52. Розкрийте умови відновлення та розвитку освіти в Радянській Україні після звільнення її від німецько-фашистських окупантів.

У міру звільнення міст і сіл від гітлерівців **підіймались з руїн згарищ школи, сільські хати-читальні, бібліотеки, клуби, відновлювалась діяльність** кінотеатрів, музеїв, друкарень, майстерень художників і скульпторів. Тут треба віддати належне і **радянським владним та партійним структурам**, які на одне з чільних місць висунули **програму відбудови матеріальної бази культури**, розвитку освіти в усіх областях України. **Методом народної будови** за перше повоєнне п'ятиріччя в Україні, було споруджено 2,4 тис. шкіл.

Для підготовки учителів створювались короткочасні курси, відкривались педагогічні класи, педагогічні училища та учительські інститути. Розгорталась **широкомасштабна робота з ліквідації неписьменності та малописьменності**, що дало змогу за короткий час **навчити писати і читати 270 тис. чол. дорослого населення**, охопити школою дітей і підлітків. **Освіта для дорослих** набула дальшого розвитку і в східних областях республіки. **Для дітей-сиріт та дітей-інвалідів відкривалися дитячі будинки, інтернати, заохочувалось опікунство.**

Розвиток освіти, як основи всієї культури, мав суперечливий характер. З одного боку, на підставі Закону СРСР про зміцнення зв'язку школи з життям (1958) **семирічка була замінена восьмирічкою, стимулювалось здобуття середньої освіти, було відкрито понад 80 шкіл-інтернатів**, у яких навчалося більш як 20 тис. учнів переважно з багатодітних або неповних сімей. З іншого боку, відбувалась **профанація ідеї політехнізації освіти**, що призвело на практиці до **зміни пріоритетів освіти**: акцент робився на **підготовку учнів до виробництва**. З цією метою на шкоду загальноосвітнім предметам значно більше часу відводилось урокам праці і виробничій практиці. Водночас **зростала мережа професійно-технічних училищ**. Посилювалась ідеологізація навчального процесу, запроваджувалось обов'язкове вивчення російської мови. **Новий шкільний закон давав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання**, що завдало відчутного удару українському шкільництву.

Помітні зміни відбувались у **змісті та методах освіти**. Разом з посиленням курсу на так звану **марксистсько-ленінську підготовку молоді**, ігноруванням досвіду західних країн навчальний процес все-таки збагачувався, **впроваджувались новітні здобутки науки і техніки, а заодно насаджувався сталінізм** як останнє слово марксизму. З боку партійних і державних органів, спецслужб посилювався контроль за діяльністю шкіл, училищ, технікумів і вузів, за ідейною спрямованістю навчально-виховного процесу, продовжувалась **«чистка» професорсько-викладацьких й учительських колективів від «неблагонадійних»**, здебільшого національне свідомих фахівців. **Дедалі більше звужувалась сфера вживання української мови**, вивчення історії нашого народу, його культури, національних традицій в усіх ланках освіти і в усіх регіонах, включаючи західний. Це викликало негативну реакцію як студентів, так і громадськості.

І все ж 50-ті — початок 60-х років характеризуються розширенням доступу дітей і молоді до знань, підвищенням рівня освіти серед населення збільшенням інтелектуальної верстви в його складі. Зусилля українських учених зосереджувались переважно на **розробці загальносоюзних проблем у галузі технічних, фізико-математичних, хімічних, медичних, біологічних проблем**. Саме в Україні було розроблено і виготовлено першу в Європі універсальну малу **електронно-обчислювальну машину «МЕОМ»**, в інституті електрозварювання розроблялись унікальні технології і **модерна зварювальна апаратура** використанням електроніки.

Розвиток науки, її подвижницька роль у розвитку суспільства і духовному житті народу гальмувались диктатом центру.

53. Визначте особливості політико-ідеологічних і культурних процесів в УРСР у перші післявоєнні десятиріччя (1945-1964 рр.).

Ідеологічний наступ тоталітарного режиму наприкінці 40-х — на початку 50-х років **зумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх чинників**. Погромні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення «холодної війни»; способом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога — важливого фактора функціонування тоталітарного режиму; **методом нейтралізації активної патріотично настроєної національної еліти**. І хоча ці кампанії не могли зупинити духовного розвитку народу в цілому, вони **гальмували** його досить суттєво, даючи змогу режимові консервуватися, а командно-адміністративній системі стабілізуватися.

Найбільше занепокоєння режиму викликало те, що близько 70 млн. радянських людей, тих, що жили **у зоні німецької окупації, працювали на примусових роботах і потрапили в полон**, зазнали впливів західного способу життя. Крім того, шляхом анексії до складу СРСР було включено мільйони людей, які ставилися до його ідеології, політичної системи й економічного порядку вороже чи, принаймні, скептично.

Сталін довірив завдання відновлення ідеологічної чистоти своєму близькому помічникові А. Жданову. Влітку 1946 р. Жданов пішов у наступ **проти тих, хто прагнув лібералізації культурного клімату й захоплювався досягненнями західної цивілізації**.

Ця ідеологічна кампанія дала новий поштовх **оспівуванню російської культури та наукових досягнень**. Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, який розвинув цю ідею раніше, супроти кожного видатного західного автора виставлявся **"кращий" за нього російський тощо**.

Лідер Комуністичної партії України Микита Хрущов та його заступник з ідеології К.З.Литвин дали кілька залпів по українській інтелігенції в цілому, звинувачуючи її в "українському націоналізмі". Нещадні напади були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем.

Апогей цього ідеологічного "закручування гайок" настав у 1951 р., **коли на вірш В. Сосюри "Любіть Україну!" впало звинувачення у "націоналізмі"**, а його автора спочатку "ізолювали", а потім змусили опублікувати принизливе каяття.

Дестабілізація. Літературне оновлення 60-х років

У 1956 р. на XX з'їзді партії М. Хрущов виголосив одну з найдраматичніших у радянській історії промов. Ця промова стала сигналом до десталінізації. Одним із перших пролунало **звинувачення за той жалюгідний стан, у якому опинилась українська мова**. Іншим питанням, що стало обговорюватися, був занепад української науки. Частина істориків виступила **проти жорстокого ідеологічного контролю Москви в їхній галузі, що призвів до "зубожіння історії"**.

Оскільки **Хрущов визнав**, що багато жертв сталінського терору **були репресовані незаконно**, дедалі гучніше лунали вимоги їхньої реабілітації.

Навесні 1963 р. в Україні розпочинається новий наступ офіційних властей **проти "незрілих елементів" в українській літературі**. В Києві розпочалися **нові арешти**: було схоплено близько двох десятків осіб, які особливо гостро критикували існуючу систему. В травні 1964 р. **вщент згорів відділ бібліотеки Академії наук України, в якому зберігалися тисячі безцінних книжок і документів з української історії та культури**. Все це свідчило про **закінчення "відлиги"** в стилі радянського керівництва суспільним життям і, в першу чергу, культурою.

54. Проаналізуйте особливості та наслідки проведення економічних реформ у Радянській Україні наприкінці 1950-х-у першій половині 1960-х рр.

На середину 1950-х рр. Україна посідала вагоме місце у народногосподарському комплексі СРСР. Особливого розвитку набули **машинобудування, металургія, легка промисловість та інші галузі**. Водночас в середині 1950-х рр. **виявились серйозні недоліки в системі управління народним господарством**. Були надмірно роздуті штати в міністерствах і відомствах. Вичерпувало себе надмірно централізоване планування. За цих умов **Хрущов висунув ідею реформи управління**. Але при цьому не ставилося питання про повну відмову від адміністративно-командної системи, скасування централізації. Тому і реформи мали половинчастий характер.

У лютому 1957 р. управління народним господарством було **перебудоване за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи)**. **11 раднаргоспів** було утворено і в Україні. Така система створювала умови для введення госпрозрахунку, ефективного використання ресурсів і кадрів. При цьому зміцнювалась, зокрема, економічна самостійність України, оскільки всі підприємства на її території підпорядковувались республіканським органам.

Одночасно певною мірою **порушилась централізація управління галузями промисловості**. Раднаргоспи не змогли комплексно вирішувати **науково-технічні проблеми** розвитку галузей. У 1950—1960-ті рр. склалася **невідповідність між зростаючими масштабами виробництва і методами планування, прогнозування наслідків виробничої діяльності та матеріального стимулювання праці**. Наприклад, в Україні **був побудований цілий каскад гідроелектростанцій на Дніпрі, створювалися штучні моря**. Як **наслідок затоплювались і втрачались для рільництва великі масиви родючих земель**. Теплові електростанції, хімічні комбінати отруювали навколишнє середовище.

Разом із тим **досить значне економічне зростання сприяло поліпшенню добробуту населення**. Почалося збільшення заробітної плати, зріс **випуск товарів** народного споживання, завдяки **величезному житловому будівництву** сотні тисяч сімей, що раніше жили у бараках та комуналках, отримали ізольовані квартири.

Але основні хвороби **командно-адміністративної економіки так і не вдалося подолати**. Вона, як і раніше, розвивалась **екстенсивним шляхом** і вимагала додаткового залучення матеріальних і людських ресурсів.

У сільському господарстві у 1950-ті рр. здійснювались заходи щодо організаційно-господарського, **зміцнення колгоспної системи**. Вони почались за ініціативою Центру з укрупнення дрібних колгоспів.

Вживалися заходи до того, щоб матеріально зацікавити колгоспників: зросли закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, почалося грошове авансування. **Селяни нарешті отримали паспорти**, що полегшило їх пересування.

Значних труднощів зазнали господарства внаслідок ліквідації 1958 р. **МТС**, що перетворювались на **ремонтно-технічні станції (РТС)**. Колгоспи мали викупити у МТС за свій рахунок всю сільськогосподарську техніку. До цього додавались витрати на її ремонт, зберігання, оплату праці механізаторам та інженерно-технічному персоналу, придбання нової техніки за завищеними цінами.

Негативно на сільське господарство вплинула **«кукурудзяна» кампанія**. **Щоб вирішити проблему розвитку тваринництва і зернових, почалося широке впровадження цієї культури за рахунок інших**. Внаслідок цього завдання розвитку сільського господарства в регіоні були зірвані. Далися взнаки і **неврожаї 1960 і 1963 рр.** Отже, виявилось, що **сільське господарство не в змозі забезпечити населення продуктами**, що виявилось у 1962 р. **узростанні цін на м'ясо-молочні продукти**, перебоях у постачанні хліба.

55. Розкажіть про особливості соціальної політики в Україні за часів перебування при владі Микити Хрущова.

Важливими були соціальні програми М.С.Хрущова:

- пенсійна реформа 1956 р. підвищила середній розмір пенсій за віком більше ніж у 2 рази, по інвалідності – у 1,5 рази. Виплачувались пенсії колгоспникам;
- зросли асигнування(АСИГНУВАННЯ - ЄТО КОГДА ДЕНЬГИ С БЮДЖЕТА СТРАНЫ ВЫДЕЛЯЮТ) на охорону здоров'я, скасовувалася плата за навчання;
- збільшилися капіталовкладення в житлове будівництво, яке зводилося небаченими темпами;
- тривалість робочого дня скоротилась до 7 год., запроваджувався п'ятиденний робочий тиждень.

Час правління Хрущова стало переломним у розвитку соціальної сфери країни. Досягненням післясталінськї керівництва в 50-і роки було масштабне підвищення рівня життя населення, порівнянне хіба що з періодом непу.(нова економічна політика)

1. Широко розгорнулося житлове будівництво. За 1956-1960 рр.. новосілля справляють майже чверть населення країни (54 млн. чоловік). При цьому сім'ї все частіше отримують не кімнати, а, хоча і малогабаритні, але окремі квартири. Міський житловий фонд збільшився на 80%, що дозволило в короткі терміни сильно просунутися у вирішенні житлової проблеми. Правда, подолати житлова криза не вдалося через переїзду в міста мільйонів селян.

2. Введені паспорти і пенсійне забезпечення для селян, що вирівняло їх у правах з іншими працівниками. Пенсії були збільшені удвічі.

3. Регулярно підвищується зарплата, у т.ч. низькооплачуваним категоріям працівників, зайнятим у просвітництві, охороні здоров'я і т.д. Значно зросли

доходи населення і споживання населенням промислових та продовольчих товарів. Припиняється випуск обов'язкових облігацій держпозик, що практикувався при Сталіні, кіт. становили не менше місячної зарплати працівника.

4. Реформаторські віяння торкнулися також вищу і середню школу. Скасовуються всі види плати за навчання. Зростання потреб у фахівцях стимулював збільшення числа вузів - насамперед у галузі знань, безпосередньо пов'язаних з передовими галузями науки і виробництва. При цьому на перший план вийшло вечірній і заочну освіту для людей, зайнятих на виробництві. У 1959 р. 39% робітників і 21% колгоспників мали середню (іноді навіть вищу) освіту, тоді як в 1939 р. таку освіту мало лише 4,3% зайнятих фізичною працею. У 1957 р. були введені нові правила прийому до вишів: переваги при вступі отримували особи, які мали стаж роботи не менше двох років або демобілізовані з Радянської Армії. Незважаючи на позитивні моменти у зв'язку з цим знизився рівень підготовки вступників на перший курс, успішність студентів і якість їх знань. Ще більш суперечливою була реформа загальної середньої освіти, розпочата в 1958 р. Замість семирічного вводилося обов'язкове восьмирічне навчання, засноване на поєднанні навчання в школі з продуктивною працею. Термін навчання збільшувався з 10 до 11 років, а випускники крім атестата зрілості отримували свідоцтво про спеціальності. Однак профпідготовка часто носила формальний характер (у шкіл немає матеріальної бази, а підприємства-шефи рідко були зацікавлені в праці школярів). Лише невеликий відсоток випускників працював за спеціальностями, отриманими в школі. У той же час погіршилася загальноосвітня підготовка учнів. У середині 60-х років "політехнічна" частину шкільної реформи була скасована.

5. У 1956 - 1960 рр.. завершився переведення робітників і службовців на 7-годинний, а на підземних роботах - на 6-годинний робочий день. Введена 5-денний робочий тиждень з двома вихідними. І хоча мізерних зарплат часто не вистачало на життя, а мільйони сімей продовжували тулитися в комуналках, все ж держава щось давало не тільки одним обраним, але і простим людям, в тому числі селянам.

56. Охарактеризуйте дисидентський рух в Україні

Дисидентський рух мав специфічну соціальну базу (близько 80% дисидентів становила інтелігенція); був довготривалим у часі (понад 20 років); виношував у собі зародок альтернативного суспільства; концентрував опозиційні інтелектуальні сили, створював осередки майбутніх масових рухів.

Суперечливе і динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло оновлення суспільної свідомості. Цей імпульс був настільки сильним, що під його впливом у 60-70-х роках у радянському суспільстві виникає нова форма духовної опозиції — дисидентство. В Україні дисидентський рух було започатковано ще у 50-х роках. Від середини 50-х років національний рух розвивався одночасно і в підпіллі, і легально. Останній пройшов шлях від культурно-просвітницької діяльності до політичного руху. Об'єктом, проти якого спрямовувався національно-визвольний рух, був тоталітарний комуністичний режим.

В Україні, переважно на Заході, існували антирадянські підпільні групи. Тільки за період з 1954 по 1959 р. влада виявила 46 антирадянських груп із числа інтелігенції та молоді. Стало відомо про 5500 випадків виготовлення і розповсюдження антирадянських документів. Деякі з груп уже не належали до оунівського підпілля, але були його ідейними спадкоємцями. Першими такими групами були — «Об'єднана партія визволення України» з Івано-Франківська на чолі з Б. Гарматюком, а також група Андрущика з Горлівки. Група «Об'єднання» була наступною за ними її очолювали Я. Гасюк та В. Леонюк. Вона ставила за мету, продовжуючи справу ОУН, боротися за самостійну Українську державу. Група мала програму і статут. Крім того, члени групи підготували до 20 різних листівок, що їх було видруковано в кількості 2-3 тис. примірників, з яких близько 400 було розповсюджено в Рівненській і Кіровоградській областях. Завдяки непоганій конспірації група діяла впродовж трьох років. Одну з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності здійснила група Л. Лук'яненка, яка утворила у 1959 р. Українську робітничо-селянську спілку. Дисидентство висувало реальну альтернативу наростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства — соціальній апатії, дегуманізації, бездуховності. Його ідеологія, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово викристалізовувалась у тверде переконання в необхідності докорінних змін у суспільстві. Усі ці спілки і об'єднання були перехідним містком від попереднього етапу збройної боротьби до діяльності за умов зміцнення і часткової лібералізації режиму.

Групою, яка вже виходила за рамки перехідної, стала організація «Український національний фронт», яку створили в 1964 р. Д. Квецько і З. Красівський. До 1967 р. УНФ розгорнув діяльність у п'яти областях України. Програма фронту ставила за мету: «Відокремлення України від Росії, створення української самостійної держави в її етнографічних межах». УНФ дотримувався засад націоналізму й уважав республіку колонією Росії. Так оцінювали долю Батьківщини й учасники інших груп. У відповідності з цим поставало питання про боротьбу з російським шовінізмом, великодержавною політикою Москви, тобто питання національно-визвольного руху українського народу. Ці групи справді переходили від обставин діяльності ОУН до умов послаблення терору і репресій. Отже, їх структура, цілі і програми були актуалізовані. Основна ж частина опозиційної інтелігенції нового покоління на 60-і роки прийшла до

боротьби з режимом через культурно-освітні проблеми, до того ж у межах марксизму-ленінізму. Це була інтелігенція Центру та Сходу України. Основою її домагань були проблеми української мови та культури. Ці опозиціонери вимагали від влади повернутися до ленінських принципів у національній політиці. Рух «шістдесятників» за 2-3 роки пройшов еволюцію від культурно-просвітницьких проблем до політичного протесту. Це проявилось не лише в самвидаві, а й у створенні більш-менш стійких груп активно діючих однодумців. Тобто наявним є процес структурування опозиції існуючому режимові. Створюються необхідні програми дій. А оскільки вже були й підпільні організації, то можна було говорити про наявність стійкої політичної опозиції. Влада знала про це і вирішила вжити невідкладних заходів. Почалися широкі показові арешти і переслідування незгідних.

Однією з головних організаційних форм руху наприкінці 60-х років стає виготовлення і розповсюдження самвидаву. Національний рух згуртовується за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Це був «Український вісник» за редактуванням В. Чорновола. Отже, рух починає ясно усвідомлювати важливість організації справи, значення нелегального видання, різних методів і форм роботи. Таким чином, поєдналися у своєму поступі найкращі риси попереднього етапу з урахуванням досвіду підпільних груп. На таку переорієнтацію руху вплинула блискуча публіцистика В. Мороза, серед них «Репортаж із заповідника імені Берії» і «Серед снігів».

У неї на початок 70-х років національний рух опору радянській тоталітарній системі можна назвати національно-визвольним рухом. Влада відреагувала на його посилення черговими репресіями. У 1972 р. почалися нові масові арешти. Але вони не зупинили цей рух. Про що свідчить створення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Її створили відомі українські письменники та політичні в'язні: М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, Л. Лук'яненко, О. Тихий, І. Кандиба.

УГГ спробувала поєднати для більшої ефективності опору режимові боротьбу українців як нації з боротьбою інших націй за свободу. У статті «Наші завдання» правозахисний рух у середині 1978 р. ототожнював себе з національно-визвольним рухом.

На початку 80-х років рух продовжував існувати як у вигляді організації «Українського патріотичного руху», так і у появі окремих осіб, які розповсюджували самвидав, писали і розповсюджували листівки тощо. З початком перебудови в СРСР національно-визвольний рух набув масовості. Більшість його учасників швидко проходила шлях від «національного комунізму» до повного його заперечення. У національно-визвольному русі свідомо брали участь 2,5-4 тис. чоловік.

Дисидентський рух складався з трьох основних течій, що то розходились, то зливались.

1. Правозахисне, або демократичне дисидентство, репрезентоване у Росії А. Сахаровим, О. Солженіциним та їх однодумцями, а у нашій республіці — Українською Гельсінською групою (УІГ) — тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод, що стосувались прав людини і були підписані СРСР у 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу групи входили О. Бердник, І.Т. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринів та ін., усього 37 чоловік. Вона підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. УГГ мала на

меті: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією Прав Людини ООН; збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики етно - і лінгвоциду та насильницької русифікації; домагатись безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями.

Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянським властям розпочати гоніння. До 1980 р. близько 75% учасників Української Гельсінської групи були ув'язнені на строк від 10 до 15 років. Решта емігрувала.

2. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект.

3. Національно орієнтоване дисидентство, яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їх співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. Певна частина цієї течії обстоювала ідею відокремлення України від СРСР мирним шляхом.

Характерна риса усіх трьох напрямів дисидентства — відстоювання національних інтересів українського народу, тобто органічне включення у сферу діяльності національного фактора. Специфіка дисидентського руху полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об'єднань), ні цілісної загальної програми. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї аж до платформи, близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Скільки ж було дисидентів в Україні? У списку дисидентів 1960-1972 рр. відомого канадського дослідника української історії Б. Кравченка налічувалося 975 осіб.

Інші джерела також указують близько тисячі чоловік, які репрезентували усі регіони України. На початку 80-х років, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 чоловік, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 до 75%. Як бачимо, широкої підтримки у громадян республіки дисидентський рух не набув, що пояснюється жорстокістю репресивних заходів, спрямованих проти опозиціонерів; апатією та пасивністю, що панували у свідомості значної частини суспільства; домінуванням у діяльності дисидентів різнобічної критики, відсутністю або ж нечисленністю конструктивних позитивних пропозицій та ін. Але, незважаючи на порівняно нечисленні свої ряди, дисидентський рух був реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки формував і зберігав демократичні суспільні ідеали. У період перебудови і здобуття незалежності значною мірою були легалізовані і використані традиційні дисидентські лозунги: гласність, демократизація суспільного життя, правова держава, відкрите суспільство та ін.

57. Розкажіть про рух «шістдесятників» в Радянській Україні, визначте його значення в контексті українського державотворення.

„Відлига” породила таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво — рух творчої молоді, яка сповідувала оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних, і стала центром духовної опозиції режиму в Україні. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників В.Мороз підкреслював: „То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях... які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар’єру, дивитись, як твій нарід російщать, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна”. Важливим документом нової хвилі відродження стала праця І.Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація”. З позицій „розширеного трактування соціалістичного реалізму” автор розглядав проблему права націй на самовизначення, доводив, що Ленін вкладав у поняття „націоналізм поневоленої нації” позитивний зміст. Саме цю працю Б.Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління. У системі розповсюдження самвидаву головними були два центри: Київ тут активно діяли І.Світличний, В.Чорновіл, Є.Пронюк та Львів М. і Б.Горині, І.Гельта ін.. Саме тут писалися й передруковувалися самвидавчі статті, саме звідси вони розповсюджувались у містах України. Це були головні осередки духовної опозиції та інакомислення. У цьому ж середовищі виношувалась ідея організації опозиційного руху. 1964 р. з’явилися анонімні тези „Стан і завдання українського визвольного руху”, в яких йшлося про колоніальне становище України в складі СРСР, ставилися завдання організації визвольного руху в Україні, котрий мав би діяти легальними й нелегальними „революційно-демократичними” методами. Частина шістдесятників стояла на порозі формування політичної опозиції.

58. Розкажіть про особливості науково-технічної революції в СРСР і УРСР у 1960–1980-ті рр.

З другої половини 50-х рр. XX ст. у світі розгорнулася науково-технічна революція, головні напрями якої – комплексна автоматизація виробництва, вдосконалення контролю і управління виробництвом, відкриття і використання нових видів енергії, застосування нових конструкційних матеріалів. Розширилася спеціалізація наук, що зумовило їхню подальшу диференціацію та появу нових галузей знань.

Бурхливий розвиток світової НТР поставив перед ученими УРСР складні завдання. у республіці велися дослідження з низки ключових, визначальних напрямків науково-технічного прогресу. 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР було створено найбільший на той час у світі прискорювач електронів у 2 млрд. електронвольт. Розширилася пошукова діяльність з фізики твердого тіла, матеріалознавства, астрофізики тощо.

УРСР стала одним з центрів розвитку кібернетики. За цикл праць із теорії цифрових автоматів академік В. Глушкова 1964 р. було удостоєно Ленінської премії. Українські вчені й інженери спроектували і створили цифрову машину «Київ» (1960), першу в СРСР машину управління широкого профілю «Дніпро» (1961), машини «Промінь» (1962), «Мир» (1964) та ін. Колектив українського Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР 1961 р. одержав перші штучні алмази.

Світове визнання одержали дослідження українських представників точних наук. Серед них – нові методи квантової теорії поля і статичної фізики, які наприкінці 50-х рр. XX ст. розробив академік М. Боголюбов. Це дало можливість обґрунтувати теорію надтекучості й надпровідності.

Науково-дослідні установи АН УРСР, галузеві інститути хімічного профілю, а також кафедри вузів республіки зробили значний внесок у розвиток фізичної хімії, зокрема хімії ізотопів, кінетики, електрохімії, каталізу. В УРСР почала розвиватися порівняно молода на той час галузь хімічної науки – хімія високомолекулярних сполук. Такі високомолекулярні сполуки, як пластичні маси, синтетичний каучук, штучне волокно, різні лаки, почали широко використовуватися у виробництві. Зокрема, пластичні маси, що відрізняються малою питомою вагою, високою механічною міцністю, високими ізоляційними властивостями, почали широко використовуватись як заміники кольорових металів у авіапромисловості, автомобілебудуванні, електропромисловості та приладобудуванні.

У 60–80-х рр. XX ст. щорічно на науку асигнувалися десятки мільярдів карбованців. Основним науковим центром залишалася республіканська Академія наук. Згідно зі статутом 1963 р. вона підпорядковувалася Раді міністрів УРСР та Президії АН СРСР. Наукові дослідження велися в академічних установах, установах відомчого підпорядкування та вищих навчальних закладах.

1965 р. управління всією наукою було централізовано під керівництвом Державного комітету науки й техніки. В Україні виникли і регіональні центри управління наукою. Того ж 1965 р. було створено Донецький науковий центр у складі 4 установ АН УРСР і Донецького університету, 1971 р. – мережа центрів: Південно-Східний (Харків), Придніпровський (Дніпропетровськ), Південний (Одеса) і Західний (Львів). Створення наукових центрів сприяло зростанню потенціалу вузівської науки і її орієнтації на вирішення регіональних проблем.

У 1970-ті рр. республіканська Академія наук складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів. У подальшому було створено ще три відділення. Основні напрями дослідження визначали секції фізико-технічних і математичних наук та секція хіміко-технологічних наук. В установах Академії наук неухильно зростала кількість науковців. Якщо 1960 р. їх налічувалося 3,6 тис., то 1985 р. – 15,3 тис. чол.

Кількість працівників з науковими ступеннями зросла за той час у 5,5 раза. Значно підвищився науковий потенціал вузів – більш ніж половину всіх наукових працівників республіки було зосереджено у вузах.

Останнє не могло не позначитися на ефективності наукових розробок. Відкриття, які не мали аналогів у світі, зробили вчені-математики. Головною організацією в СРСР зі створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, на чолі з академіком В. Глушковим, а потім академіком В. Михалевичем. З 1966 р. у розпорядженні українських учених-фізиків для перебував найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів.

У 70-ті рр. XX ст. однією з головних проблем, яку вирішували вчені Академії наук України, було скорочення термінів розв'язання проблеми в лабораторії і застосування досягнень на практиці. Академічний інститут перетворювався на науково-технічний комплекс із замкнутим циклом: науковий заклад – конструкторське бюро – експериментальне виробництво – дослідний завод, що давало науковій продукції можливість одразу перетворюватися на серії готових приладів і конструкцій.

У серпні 1971 р. в Україні вперше було створено науково-виробничий комплекс у складі Інституту проблем матеріалознавства, окремого конструкторсько-технологічного бюро цього інституту і Броварського заводу порошкової металургії. В середині 1970-х рр. в академії існувало вже 23 таких організації.

Однією з головних проблем, які розв'язували вчені республіки в цей період, було створення якісно нових матеріалів із заданими властивостями. Принципово нову технологію виготовлення залізного та сталевих порошків і металокерамічних виробів з них розробив Інститут проблем матеріалознавства. На початок 1970-х рр. науковці інституту впровадили в промислове виробництво понад 100 винаходів.

Інститут кібернетики вів багато спільних розробок з галузевими науково-дослідними інститутами та великими підприємствами. Створення і впровадження у виробництво автоматизованих систем управління (АСУ) було одним з головних завдань, над якими тоді працював цей інститут. Основою для створення типового проекту АСУ підприємствам масового і великосерійного виробництва стала система «Львів», котру інститут розробив спільно з Львівським телевізорним заводом.

Значні наукові сили було зосереджено у вищих навчальних закладах України. Вчені вузів, проводячи фундаментальні дослідження, багато уваги приділяли поєднанню наукової творчості з потребами виробництва. Вони розв'язували завдання, пов'язані зі створенням і вдосконаленням нових машин, апаратів, приладів, технологічних процесів. Лише 1970 р. вчені вузів України одержали 1059 авторських свідоцтв. Зокрема, Харківський політехнічний інститут виконував науково-дослідні роботи більш ніж для 300 підприємств країни. Важливі технічні вироби спроектували і впровадили у виробництво науковці Київського, Одеського, Львівського політехнічних інститутів. На 1970 р. сума, одержана від впровадження результатів наукових досліджень учених вузів України у виробництво, в 3,3 раза перевищувала витрати на них.

59. Як, на Вашу думку, на стан української науки впливали екстенсивні методи ведення господарства в СРСР у 1960–1980-тих рр.?

Протягом 70–80-х рр. ХХ ст. десятки тисяч наукових розробок українських учених було впроваджено у виробництво. Однак гальмівним чинником було те, що командно-адміністративна економіка не була зорієнтована на швидке впровадження наукових новацій і прогресивних ідей у виробництво. Жорстке планування з постійним зростанням показників зумовлювало низьку спроможність економіки та суспільства використовувати досягнення НТР, штовхало на пошук екстенсивних, а не інтенсивних шляхів розвитку. Наукові розробки впроваджувалися здебільшого тим самим методом адміністративного тиску, наказу чи розпорядження. Велика кількість наукових досягнень, технологій, винаходів і розробок циркулювала лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту на виробництві, а якщо й знаходячи, то радше за межами СРСР. Винятки становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу і великі наукові проекти загальновійськового значення.

У розвитку наукової діяльності діяли ті самі закони й принципи, що і в радянському суспільстві. Екстенсивний розвиток економіки визначив такий самий шлях розвитку науки. В складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії, виникали численні підрозділи. Більшість із них займалися новими перспективними напрямками наукових досліджень (інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень), але були й такі, що виникали на хвилі реорганізації, кон'юктури, без достатніх на те об'єктивних підстав. Подібні рішення призводили до розпорошення наукових сил, диспропорції наукового потенціалу, нераціонального його використання, не відповідали вимогам підвищення ефективності академічної науки, що й обумовило їх перегляд, визнання помилковими.

60.Розкажіть про особливості політичного і духовного розвитку українського суспільства в 1970-80 р

Недоліки в соціальній політиці, економіці, ідеологічний тиск держави породжували ті чи інші протестні виступи певних опозиційних груп. На боротьбу з режимом зважилася відносно невелика кількість громадян, здебільшого національно свідомої інтелігенції. Опозиційний рух заявив про себе переважно в західному регіоні України та Києві. В другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. у ньому виявилось кілька течій. Шістдесятники, яких інколи називають націонал-культурниками, передусім ставили перед собою завдання відродження національної культури і захисту рідної мови. Їхня діяльність практично мало виходила за межі радянської законності й соціалістичних цінностей. Адміністративно-командна система управління народним господарством привела країну до поглиблення кризи в соціально-економічній сфері. З приходом до влади у березні 1985 р. М. Горбачова та його прибічників почалося «реформування» СРСР. 1987 р. на січневому пленумі ЦК КПРС на перший план було висунуто завдання демократизації

громадсько-політичного життя. Велику роль у цьому відіграла політика гласності. Виразніше окреслювалися розбіжності в поглядах, підходах до вирішення назрілих проблем, відбувалося швидке політичне розмежування суспільства. Виникли різноманітні самодіяльні громадські об'єднання, організації, товариства. Одним із перших самодіяльних об'єднань став Український культурологічний клуб, який заснували представники національно-демократичної інтелігенції Києва в серпні 1987 р. Національно-демократичні ідеї духовного відродження нації восени 1987 р. привели до утворення у Львові Товариства Лева. На початку 1988 р. в Харкові й Києві виникли просвітницькі організації «Спадщина». Тоді ж у Києві виникає студентське об'єднання «Громада», а в 1989 р. – Українська студентська спілка (УСС), студентське братство у Львові та ін. В 1988 р. було відновлено Українську гельсінську групу, а в липні того року її було перейменовано на спілку (УГС).

61. Розкрийте зміст політики «перебудови», запровадженої в другій половині 1980-х рр. М. Горбачовим, у чому полягала специфіка її проведення в УРСР?

У 1985 р. до влади приходять М. С. Горбачов, який проголошує політику «перебудови». Метою перебудови було збереження радянської системи шляхом її модернізації

- 1985-1986 рр. — пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства; курс на «прискорення»;
- 1987-1988 рр. — початок реальних перебудовних процесів, спроби реформ у промисловості, гласність. «Перебудова згори»;
- 1989-1991 рр. — «перебудова знизу». Падіння авторитету комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій. Значна активізація політичної діяльності мас, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР.

Перебудова швидко зайшла в глухий кут, поглибила суспільно-політичну, економічну та національну кризи, завершилась розпадом СРСР. Партійне керівництво України на словах однозначно виконувало "маневри" кремлівського керівництва. А насправді певний час блокувало перебудовні процеси в Україні.

Перебудова мала чотири етапи: березень 1985 р. — січень 1987 р. — перебудова здійснюється під гаслом "більше соціалізму"; 1987-1988 рр. — основний лейтмотив - "більше демократії"; 1989-1990 рр. — розмежування і розкол у таборі провідників перебудови; 1991 р. — перемога радикал-реформізму, розпад СРСР.

Перебудовні процеси в Україні контролювались управлінською номенклатурою тоталітарної держави. Протягом 1985-1987 рр. в Україні були відсутні значні політичні сили у вигляді громадських об'єднань та народних фронтів, які виникли в Прибалтиці та Росії. Пасивність широких народних мас має своє пояснення. На тлі загального, насамперед економічного, розвалу ситуація в Україні залишалась відносно стабільною.

Був ще один важливий суб'єктивний чинник. Гласність у союзних республіках почалась з гострої критики перших партійних керівників і партноменклатури різного рангу. В.Щербицький, який 17 років очолював Компартію України, залишався ортодоксальним комуністом і перетворився на одного з опонентів М.Горбачова. Преса називала Україну заповідником застою.

Чорнобильська катастрофа (квітень 1986 р.), екологічна трагедія ХХ ст., все більше охоплювала терени України, сприяла пожвавленню суспільно-політичного руху в республіці. 13 листопада 1988 р. у Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий мітинг (20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. Крім питань екології, гостро піддавались критиці посадові особи, винні в чорнобильській трагедії та її наслідках.

62. Охарактеризуйте діяльність відомих громадських рухів та організацій у напрямі становлення незалежної Української держави наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років.

Відродження політичного плюралізму^[12] наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр. сприяло виникненню незалежних громадських організацій в Україні. Найпершими на політичній арені заявили про себе **дисидентські правозахисні групи**, що стежили за дотриманням гуманітарної частини Гельсінських угод 1976 року. Влітку 1988 року **Українська Гельсінська Спілка** (УГС) оприлюднила «декларацію принципів» і почала діяти не як суто правозахисна, а як політична організація.

В цей період громадські організації, **започатковані творчою інтелігенцією**, звертають свою діяльність переважно до політичної сфери, а згодом **низка з них перетворюється на політичні партії**. Зокрема у вересні 1988 року Спілка письменників України висунула ідею створення Народного руху України за перебудову, а вже у вересні того ж року на Установчому з'їзді Руху було прийнято рішення про його перетворення в альтернативну щодо КПРС політичну силу.

Іншими відомими об'єднаннями того періоду були **Культурологічний клуб у Києві** (1987 р.), **Товариство української мови ім. Т.Шевченка**, **культурологічне Товариство Лева у Львові**, **екологічний рух „Зелений світ”**, **товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму „Меморіал”** та інші.

З початку 1990-х рр. кількість громадських об'єднань в Україні **неухильно і стрімко зростає**. В 1991 році в країні **діяло близько 300 організацій**, у 1996 році - понад 12 тисяч, а в 2000 році - близько 27 тисяч. Одночасно в середині 1990 рр. **з'являються так звані „ресурсні центри”** - громадські організації, метою діяльності яких є надання послуг та різного роду безкоштовної допомоги іншим громадським організаціям.

За кількістю громадських організацій лідером серед міст є Київ - 14% від загальної їх кількості. На другому місті йде Львів та Львівська область.

Народний рух України

Історія **політичної партії Народний Рух України** веде свій початок від громадсько-політичного руху, який був заснований на базі численних демократичних угруповань, на основі запропонованих Спілкою письменників України Програми і Статуту (надруковано в «Літературній Україні» 16 лютого 1989 року).

У березні - вересні 1989 року в більшості областей **пройшли установчі конференції**. Установчий з'їзд відбувся 8-10 вересня 1989 року у Києві під назвою «Народний Рух України за перебудову».

У Народному Русі **об'єдналися люди різних політичних переконань** — від ліберальних комуністів до тих, хто сповідував ідеї інтегрального націоналізму. Домінували настрої національної демократії, що привели до виходу з Руху частини комуністів і національних радикалів. У перший же рік свого існування **Рух організував ряд великих масових заходів**, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу і державності. Особливу увагу в пропагандистській роботі Рух приділяв **вихованню історією**.

Найбільшими заходами Руху були: **«Живий ланцюг»** до дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 року), масовий виїзд на Нікопольщину та Запоріжжя до 500-ліття Запорозького козацтва (1-5 серпня 1990), великі заходи під Берестечком, Батурином, в Лубнах і Хотині.

Зареєстрований Радою Міністрів 9 лютого 1990 року, цього ж року Рух досяг значних успіхів у виборчій кампанії, що дало змогу створити у Верховній Раді України впливову фракцію Народна рада та забезпечити більшість в ряді місцевих рад Західної України.

63. Визначте напрями зовнішньополітичної діяльності України у 1990-х роках, якими були її основні досягнення і недоліки?

Після проголошення Акта про державну незалежність Україна вперше **стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин**. 5 грудня 1991 р. після Всеукраїнського референдуму Верховна Рада звернулася із Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголошувалося, що **Україна згідно з цілями і принципами ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, дотримуючись принципів міжнародного права**. Надзвичайно важливим питанням було визнання України державами світового співтовариства. Першими 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія, Хорватія; упродовж місяця Україну визнали 57 країн, а до кінця року — 132 країни. На сьогодні незалежність України визнали **практично** всі країни світу.

Основні принципи зовнішньої політики України визначені в **Декларації про державний суверенітет України** (1990 р.), у нормативно-правовому акті Верховної Ради «Основні напрямки зовнішньої політики України» (1993 р.), у Конституції України (1996 р.):

- невторчання у внутрішні справи інших держав,
- взаємовигідне, рівноправне співробітництво з ними;
- відмова від участі у військових блоках;
- участь у процесі ядерного роззброєння (улітку 1996 р. Україна стала без'ядерною державою);
- визнання пріоритету міжнародного права;
- визнання існуючих у світі кордонів.

Після проголошення незалежності **Україна активізувала свою зовнішньополітичну діяльність у міжнародних організаціях: ЮНЕСКО, МАГАТЕ, МОП, Всесвітній організації охорони здоров'я, Союзі електрозв'язку**. Україна має п'ять постійних представництв у міжнародних організаціях, є членом більш як 40 міжнародних і міжурядових організацій. Міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко був Головою Генеральної Асамблеї ООН. У 2000—2001 рр. Україна виконувала функції непостійного члена Ради Безпеки ООН. У березні 2001 р. Україна головувала на засіданнях Ради Безпеки ООН.

9 листопада 1995 р. Україна стала членом Ради Європи і пов'язує з участю в роботі цієї організації подальшу інтеграцію до Європи, Участь делегації

України в засіданнях Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) покликана сприяти зміцненню демократії та правопорядку в Україні.

У 1996 р. на конференції міністрів закордонних справ в Австрії Україна стала членом **Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ)**, куди входять країни-сусіди України — Польща, Словаччина, Білорусь, Румунія. Участь України в діяльності цієї організації **створює можливості для розширення співробітництва** в таких галузях, як транспорт, зв'язок, енергетика, навколишнє середовище та екологічна безпека, наука і технологія, сільське господарство, статистика, інформація, культура.

Наприкінці 1999 — на початку 2000 р. загострилася енергетична криза в Україні, пов'язана з роз'єднанням єдиної енергосистеми. Україна, маючи велику заборгованість перед Росією за отримані енергоносії, не могла повністю розрахуватися за них. У 2000—2001 рр. відбулися двосторонні переговори про подолання енергетичної кризи в Україні.

64. Охарактеризуйте особливості конституційного процесу в Україні в середині 1990-х років.

Вивчення новітнього конституційного процесу в Україні слід розглядати, поділивши його умовно на 3 етапи:

1. 1990-1993 рр.: **утворення комісії з підготовки нової Конституції України** (1990 р.); **прийняття Декларації про державний суверенітет України** (16 липня 1990 р.); **прийняття Акта проголошення незалежності України** (24 серпня 1991 р.) та його **всенародне підтвердження на всеукраїнському референдумі** (1 грудня 1991 р.); **прийняття Закону України «Про правонаступництво України»** (12.09.1991 р.); **прийняття Декларації прав національностей України** (1.11.1991 р.); **опрацювання офіційного проекту Конституції України** (від 2.07.1992 р. та його нової редакції від 26.10.1993 р.).

2. 1994-1996 рр.: **створення Конституційного Договору** між Верховною Радою і Президентом України («Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8.06.1995 р.); **опрацювання на основі проекту Конституції 1993 р., діючих на той час Конституції 1978 р. і Конституційного Договору між Верховною Радою та Президентом юридично завершеного проекту нової Конституції**; **затвердження нової Конституції України на заключному засіданні п'ятої сесії Верховної Ради України** (28 червня 1996 р.).

3. Третій етап сучасного конституційного процесу розпочався **з прийняттям нової Конституції України** і передбачає завершення на конституційному рівні (за допомогою встановлених Конституцією засобів та принципів) **будівництва розвинутого громадянського суспільства і суверенної, демократичної, соціальної та правової держави**.

Необхідно відзначити, що найважливіші завдання, які постають перед українською державою у зв'язку із прийняттям нової Конституції України, — **побудова нового державно-правового механізму**, націленого на реальне забезпечення положення Основного Закону про людину як найвищу соціальну цінність в Україні, розробка системи реального впливу людини на державу шляхом формування в країні інститутів громадянського суспільства. Від вирішення цих завдань залежать темпи становлення в Україні сучасного конституціоналізму, демократичних засад функціонування держави та суспільства.

Коротко конституційний процес можна розбити на такі альтернативні етапи:

1) від прийняття Декларації про державний суверенітет України 1990 р. до підготовки Концепції Конституції України 1991 р.;

2) від прийняття Концепції Конституції України 1991 р. до винесення першого проекту Конституції України на народне обговорення (15 липня — 1 грудня 1992 р.);

3) від завершення обговорення першого проекту Конституції України в грудні 1992 р. до підготовки та затвердження Верховною Радою України другого проекту Конституції України у травні 1993 р.;

4) травень-листопад 1993 р. — доопрацювання другого проекту Конституції України;

5) листопад 1993 р. — 1995 р. — конституційна криза в Україні;

6) підготовка та прийняття Конституційного договору України в 1995 р.;

7) від прийняття Конституційного договору в 1995 р. до прийняття Конституції України 1996 р.

65. Окресліть головні напрями середньої та вищої освіти в незалежній Україні

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року № 1717 у 2001 році розпочався поступовий перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання, який передбачає розвантаження учнів протягом кожного навчального року, створення умов для зміцнення здоров'я школярів; оновлення змісту освіти; перехід на компетентнісний підхід до організації навчального процесу.

Принципи. Мережа загальноосвітніх навчальних закладів формується за такими принципами:

доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;

рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;

відкритий характер освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; інтеграція внутрішня і зовнішня; соціальний захист дітей.

Прийом до першого класу громадян України здійснюється за такими принципами:

доступність для кожного громадянина початкової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах державної та комунальної форм власності; рівність всіх громадян щодо умов і форм здобуття початкової освіти; безоплатність здобуття початкової загальної освіти; вільний вибір загальноосвітнього навчального закладу відповідно до освітньо-культурних та соціальних потреб громадянина; дотримання вікового цензу; чотирирічний термін навчання;

відповідальність батьків або осіб, які їх замінюють, за здобуття дитиною загальної середньої освіти.

Стратегія спрямована на забезпечення права громадян України на початкову загальну освіту, максимальне охоплення дітей шкільного віку початковою освітою, задоволення їх освітніх та культурних потреб.

Наприкінці 2000р. процес оновлення освіти вступив у нову фазу реформування, коли було ухвалено проект концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи, де передбачається, у тому числі ліквідація недоліків "Освіти 2000":

- перехід на 12-річне навчання та 12-бальну оцінку знань;
- посилення практичного і виховного спрямування освіти;
- навчання умінню здобувати інформацію з різних джерел, переробляти і застосовувати її на практиці;
- забезпечення безперервності освіти молоді;
- зростання значення громадського самоуправління у школі;
- посилення виховної і організаторської ролі вчителів тощо.

Отже, система освіти в умовах після проголошення незалежності України розвивається динамічно, відбувається процес її перебудови стосовно ринкових умов. Разом з тим зберігаються і примножуються традиції співробітництва між навчальними закладами.

Невід'ємною складовою культурного розвитку суспільства є наука, потенціал якої в Україні впродовж ХХ ст. залишався досить вагомим.

У червні 2001р. ВР розглянула та затвердила Закон “Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки України”. Особлива увага акцентується на проблемах фундаментальної науки, зокрема, інфраструктурі провідних наукових установ та наукових шкіл України. Визначені у законі пріоритети стали основою для розробки державних науково-технічних програм.

Проте, головний недолік – тільки 5-6% промислових підприємств впроваджують наукові досягнення. Погіршення матеріальної бази, обмежений доступ до новітньої інформації, відсутність належного фінансування зумовили відставання українських НДІ всіх напрямків від таких же наукових установ розвинутих країн на 10-15 років. Продовжує внутрішній і зовнішній “відплив умів”. Найбільшим попитом на зовнішньому ринку користувалися фізики-теоретики, програмісти, математики, генетики, фізіологи, біохіміки.

Одним з визначальних показників могутності держави є стабільний розвиток промисловості. Вона є інтегратором науково-технічних досягнень,

66. Розкажіть про стан релігійних і міжконфесійних в Україні у перші роки після проголошення її державної незалежності.

Нині маємо досить різнобарвну конфесійну карту України. Активно діють тут **протестантські церкви**, традиційні для України, — баптистська, адвентистська, п'ятдесятницькі, **Свідки Єгови**. Це не становить, як дехто схильний робити висновки, **загрозу** історичним церквам України — православним і католицьким. І не тому, що протестанти є незначною частиною української християнської спільноти, а насамперед тому, що **всі християнські й нехристиянські конфесії в Україні мають гарантовану Конституцією України** можливість розвиватися динамічно і паралельно на засадах взаємоповаги та взаємодоповнюваності, співпраці в здійсненні значущих соціальних і євангелізаційних проектів у річищі національного й духовного відродження України.

В Україні пускають коріння, знаходять прихильників і послідовників нові (досі невідомі для України) **християнські й нехристиянські течії, відгалуження**, місії, іноді досить для нас екзотичні, далекі від національної традиції і культури. Серед них, зокрема, громади харизматичного напрямку, церкви повного Євангелія, Новоапостольської церкви, Церква Ісуса Христа святих останніх днів (**мормонів**), а також Товариство **свідомості Крішні, буддисти**. Функціонують різні течії **неоязичництва**. Крім того, в Україні діє **більше як 200 мало-чисельних об'єднань** віруючих 46 різних релігійних напрямів.

За останні п'ять років в Україні **значно зросла кількість мусульманських громад**. Проте єдиної структури ця конфесія не набула. На початок 1999 р. офіційно діяли чотири зареєстровані самостійні центри мусульман. Три керівні центри має в Україні також іудаїзм. У правовій державі, демократичному суспільстві гарантується **вільний світоглядний, віросповідний вибір**, якщо він не виходить за межі загальнолюдської етики, не перешкоджає утвердженню сутнісних сил, інтелектуальному, моральному розвитку людини, цивілізованому співжиттю громадян.

67. Проаналізуйте особливості, здобутки та недоліки соціальної політики Української держави в 1991-2012 роках.

Соціальна політика держави покликана **забезпечити громадянам гарантовані Конституцією України права**: на життя, безпечні умови праці, винагороду за працю, захист сім'ї, відпочинок, освіту, житло, охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальне забезпечення та сприятливе навколишнє середовище.

На жаль, практика засвідчила, що реалізація соціальної політики в Україні не завжди забезпечувала можливості для **дотримання державою своїх зобов'язань**. Зрозуміло, за умови системної економічної кризи соціальна політика не може бути повноцінною, адже для реалізації соціальних програм потрібні значні ресурси. У цей період функції держави зводяться до забезпечення **мінімального соціального захисту** найбільш нужденним верствам населення. Проте в Україні соціальна ціна реформ виявилася надмірною, а система соціального захисту малоефективною.

Майнове розшарування, перерозподіл суспільного багатства, збагачення та концентрація значних матеріальних цінностей в руках у невеликого прошарку **населення на тлі різкого зниження життєвого рівня** і навіть зuboжіння переважної більшості громадян України свідчать про недосконалість системи оплати праці та податкових механізмів регулювання доходів населення. Діюча система соціальних пільг не забезпечує надання в потрібному обсязі допомоги бідним, а навпаки, сприяє збільшенню доходів заможних верств населення.

Соціальну напруженість посилює **незадовільний стан фінансування зарплат працівникам бюджетної сфери, пенсій, допомог. З 1995 року почала накопичуватися заборгованість** із заробітної плати, сума якої у 1999 році досягла рекордної позначки - 6 млрд гривень. Лише в останній рік вдалося зробити результативні кроки щодо її ліквідації. Існуюча практика реалізації пенсійного законодавства не забезпечує взаємозв'язку між трудовим вкладом працівника та розміром його пенсії, а також заінтересованості у формуванні пенсійного бюджету. Нижче встановленої межі малозабезпеченості отримують пенсії 96 % загальної кількості пенсіонерів, залишаються дуже низькими розміри допомог та соціальних виплат.

Після оголошення незалежності в серпні 1991 року **система соціального забезпечення** в Україні, як і в більшості інших республік колишнього СРСР, характеризувалася рисами, успадкованими від колишнього Радянського Союзу і базувалася на засадах:

- § повної зайнятості;
- § дотування цін на споживчі товари та послуги (включаючи житло);
- § суспільної служби охорони здоров'я, послуг в сфері освіти і культури, які надаються безкоштовно або за номінальними цінами;
- § охоплення допомогою з соціального страхування, пов'язаною з трудовою діяльністю, майже 100 % населення;
- § розвиненої соціальної інфраструктури підприємств;
- § існування різноманітних видів натуральної та грошової соціальної допомоги, що надавалася державними підприємствами.

68. Визначте досягнення і прорахунки в науково-технічному розвитку України у перше десятиліття після проголошення її державної незалежності.

Після проголошення незалежності України в її науковому розвитку проявилися певні негативні тенденції, які потрібно було швидко ліквідовувати. Зокрема, орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень, що було наслідком нагромадження серйозних проблем у середині 1990-х рр. Понад 90% нових технологічних розробок, які здійснили академічні вчені, не впроваджувалось у виробництво.

Суттєвою вадою науки в Україні новітнього періоду є її поділ на академічну, вищих навчальних закладів та галузеву. Низький рівень фінансування створює великі труднощі в матеріально-технічному та кадровому забезпеченні науки. Окремі науково-дослідні інститути втратили за останні роки понад половину кадрового складу.

На 1994 р. загальна чисельність наукових кадрів в Україні становила близько 300 тис. осіб, що вдвічі більше, ніж у Франції. З них понад 80 тис. – доктори та кандидати наук. Однак наукова віддача цих спеціалістів була набагато нижчою, ніж у Західній Європі, Америці та провідних країнах Далекого Сходу. Стало помітним падіння професіоналізму частини наукових співробітників. Давалися взнаки брак творчих дискусій, здорового суперництва та певна ізоляція від європейської та світової науки.

Недостатня технічна спорядженість наукових лабораторій та соціальна незахищеність наукових працівників призвели до того, що вчені почали все частіше виїздити з країни для роботи за контрактом на тривалий час, а то й назавжди. Щороку в результаті міграції Україна втрачає близько 10 тис. дипломованих спеціалістів. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізиків-теоретиків, фізіологів, біохіміків.

Попри всі негаразди, значна частина академічних учених самовіддано працювала на ниві вітчизняної науки. Перебудовувалася робота Національної академії наук. Було визначено фундаментальні проблеми, що потребують ґрунтовного наукового аналізу: енергозабезпечення, розроблення й управління інформативних технологій, випереджального зростання вартості робочої сили, земельної власності, включення землі в товарні відносини, правового регулювання стосунків між її власниками та тими, хто на ній працює.

Одночасно з вирішенням науково-прикладних завдань зросла увага до фундаментальних досліджень. Перегрупувалися наукові сили. Розгорнула діяльність Українська наукова асоціація (УНА), покликана сприяти відродженню української науки й виведенню її на світовий рівень. Засновано Академію наук вищої школи, Українську академію аграрних наук, Академію медичних наук, Академію мистецтв, Академію правових наук, низку інших галузевих академій. Почали діяльність декілька інститутів та центрів, громадських об'єднань науковців, наукових товариств тощо. Сучасну науку України представлено більш як 300 тисячами науковців, з яких 90 тис. — доктори і кандидати наук.

У сучасній Україні існує декілька концепцій пріоритетних напрямів розвитку науки: екологічно чиста енергетика та ресурсощадні технології; перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв'язку, а також виробництво, переробка та збереження аграрної продукції.

За роки незалежності українські науковці мають чимало здобутків. Зокрема, створено перший в Україні комп'ютер швидкістю в сотні мільярдів операцій за секунду; георадар, який «бачить» на десятки метрів під землею; нову ультразвукову апаратуру для виявлення дефектів у трубопроводах та інших великогабаритних об'єктах під час їхньої експлуатації. 28 січня 2000 р. створено громадську наукову організацію «Інститут авіаційно-космічних досліджень імені І. Сікорського», яка діє відповідно до Закону «Про об'єднання громадян» для цілеспрямованого розвитку аерокосмічної науки, захисту фахових інтересів, взаємної координації науково-дослідних робіт. Інститут, у рамках співпраці з Національним космічним агентством України, бере участь у проведенні державної та науково-технічної політики з розвитку аерокосмічної науки і техніки. Факторами, які сприяють впровадженню основних засад техніко-промислової політики, насамперед є такі: розвиненість транспортної мережі; здатність промисловості випускати великий асортимент продукції. Фактори, які в минулому не сприяли впровадженню основних засад техніко-промислової політики: 80% підприємств України до 1991 р. працювало на потреби військово-промислового комплексу; бракувало законодавчої нормативної бази для функціонування в умовах ринкової економіки та чіткої програми дій щодо реформування економіки; тривала економічна криза.

Особливо негативно на техніко-промислову політику держави вплинули зміни в демографічній ситуації України за останні півтора десятиріччя. На момент проголошення незалежності чисельність усіх зайнятих у народному господарстві республіки становила 25 млн. чол. При цьому 72% працездатного населення були зайняті у виробничій сфері, близько 28% — у невиробничій.

Аналіз економічного стану різних галузей промисловості свідчить про те, що вірогідним напрямком його розвитку є поступове піднесення технологічного розвитку машинобудування, металургійної та хімічної промисловості, де рівень рентабельності майже сталий, як і рівень прибутку. У цих галузях промисловості найбільша кількість підприємств впроваджує нові технологічні процеси та освоює випуск нових видів продукції, що також пов'язано з удосконаленням технологій. З відносно сталою рентабельністю працюють також фармацевтична, деревообробна та целюлозно-паперова галузі промисловості.

Сьогодні понад 90% продукції, яка виробляється в Україні, не має сучасного науково-технічного забезпечення, що позначається на конкурентоспроможності й рентабельності більшості вітчизняних товарів. Фінансовий стан більшості виробництв не дає їм змоги впроваджувати нові технології, утримувати висококваліфікованих фахівців. Через недостатнє використання сучасних вітчизняних досягнень науки і впровадження їх у виробництво Україна втрачає щорічно близько 50 млрд. грн. Кількість підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, постійно зменшується і становить нині лише 12–13%.

Водночас про позитивну тенденцію останніх років свідчить те, що в обсязі експорту технологічних послуг у 1998–1999 рр. майже половину становили науково-дослідні та дослідно-конструкторські послуги. Так, у межах співпраці Україна — ЄС започатковано три проекти технічної допомоги «Твіннінг», що мають на меті впровадження засад європейської транспортної політики, підвищення безпеки дорожнього руху та приєднання України до європейських авіаційних правил.

Україна, володіючи значним науково-технічним потенціалом, пропонує міжнародній спільноті співпрацю в галузі авіакосмічних технологій (проект

«Морський старт», спільне виробництво літаків АН-148, АН-70 тощо), ресурсо- й енергозбереження (економічні теплоенергогенераційні технології), розробки нових речовин і матеріалів, захист природних екосистем та багато іншого.

Впродовж 2006 р. відбулися позитивні зрушення, що виявилися в нових пріоритетах у енергетиці. Поступово нарощувався видобуток власних енергоносіїв. Однією з найважливіших властивостей економічно незалежної держави є здатність створювати та ефективно використовувати власні технології на основі розвиненої фундаментальної і прикладної науки. Без інтеграції науки, освіти з виробничим потенціалом подолати економічну кризу практично неможливо.

Для подальшого розвитку держави, враховуючи технологічний, інтелектуальний і виробничий потенціал України, виділяються сім стратегічних напрямів: літакобудування, біотехнології, ракетноносії, комп'ютерні системи, телекомунікації, зв'язок, супутникові технології. Створення державних науково-технічних програм під ці напрями та надання ресурсів і пільгового кредитування може бути побудоване на засадах комерційних ефектів. Вони є частиною системи стратегічних ефектів, де поряд з економічними критеріями враховуються також національно-стратегічні, гео економічні, культурологічні тощо.

69. Розкрийте зміст гуманітарної політики Української держави в період 1991-2012 рр.

У нашій державі немає адекватної гуманітарної політики. Це неприпустимо в той час, коли політики, спекулюючи на почуттях різних етносів і регіонів, підвели українське суспільство на межу розколу. Це неприпустимо в той час, коли Україна продовжує втрачати можливість стати технологічно та науково розвиненою державою. Ми продовжуємо знижувати конкурентоспроможність. Не подолана демографічна криза. З кожним роком знижується якість медичного забезпечення. Наша держава не має чіткої гуманітарної політики, яка була би здатна протидіяти цим процесам. На цьому фоні маємо серйозні культурологічні проблеми. Через наступ універсальної культури ми маємо занепад регіональних культурних традицій. Сучасна універсальна культура принципово стирає можливість національної та культурної самоідентифікації. Замість того, щоб розвивати вітчизняну кіноіндустрію ми масово поїдаємо фільми Голлівуду, або російські "мільні опери". Відсутність державної політики у мовній сфері робить мови заручниками політичної кон'юнктури. Нажаль, проблема мови в Україні – не надумана. З одного боку ми визнаємо, що країна дійсно двомовна, а з іншого – мовне питання дуже перебільшене. Ми зазнаємо також і економічні втрати коли більша частина культурного й інформаційного ринку країни належить російським виробникам. В цей час зроблена в Україні українсько- та російськомовна продукція виявляється неконкурентоспроможною.

В деяких сферах громадського життя продовжується скорочення вживання української мови. Наша так звана мовна політика не може забезпечити підтримку інтеграції України у світовий інформаційний простір та у світові ринки праці. Тому що освітня система не забезпечує випускнику вільне знання англійської та інших іноземних мов. Відсутність з боку держави послідовної мовної політики стає зручним інструментом політичної боротьби й загострення ситуації.

Це відбувається тому, що сучасна державна мовна політика побудована на заборонах і не забезпечена підтримки зацікавленості людей і організацій у розвитку української мови.

Мовна політика дуже фрагментарна, заполітизована, непослідовна й непрагматична. Немає адекватних інструментів виміру, оцінки та корегування впливу англійської мови, як основної мови глобальних культурних та економічних перетворень. Але найгірше, що вітчизняна мовна проблема не стала предметом широкого обговорення.

70. Проаналізуйте законодавчу базу, яка регулює умови культурного і духовного розвитку національних менших у сучасній Україні.

Із проголошенням незалежності України відродження національної культури стало державною справою. Для українців відкрилася перспектива вільного розвитку і набуття престижності своєї мови і культури.

У жовтні 1989 р. було прийнято «Закон про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах життя суспільства. Українську мову в республіці було проголошено державною. Конституція України затвердила за українською мовою статус державної мови, а також гарантувала вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов.

Для забезпечення духовного і соціально-економічного розвитку держави почалося реформування системи освіти. З'явилася велика кількість ліцеїв, гімназій, коледжів, профільних академій, університетських комплексів. Нова модель освіти передбачає диференціацію, гуманізацію навчання й виховання, особистісний підхід. Проте загальний стан економіки обмежує фінансування освіти.

Недостатнє фінансування обумовило кризові явища і в науці: відтік вчених із наукової сфери в інші структури і за кордон, втрата провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу за рівнем наукових розробок.

Утвердження демократії сприяло оновленню літератури й мистецтва, гарантувало свободу творчості, вільний розвиток найрізноманітніших художніх стилів і жанрів.

Останні десятиліття позначилися активізацією релігійного життя. Ще наприкінці 1980-х рр. була легалізована діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Українська православна церква в процесі своєї перебудови виявилася розколотою на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП), Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ-МП). Серед віруючих і частини духовенства останнім часом посилюється прагнення до створення єдиної православної церкви в Україні.

Серед населення України поширюється вплив протестантизму, іудаїзму, ісламу. В Україні діють 105 релігійних об'єднань, діалог між якими здійснюється в рамках Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Держава спрямовує свої зусилля на те, щоб представники всіх конфесій були повноправними учасниками громадського життя. Свобода совісті стала важливим елементом життя незалежної України.